

ד"ר יוסף לנג ז"ל (1944-2013)

בגיליון זה אנחנו נפרדים מידיד דגול וממשתתף נאמן של קשר, חוקר תולדות החינוך, העם היהודי וארץ ישראל, ד"ר יוסף (יוסי) לנג ז"ל. הבאנו כאן גרסה חדשה של מאמרו על תגובות העיתונות העברית בארץ ישראל על פרשת דרייפוס. שמו יישאר חרוט בקרב קהילת החוקרים וציבור קוראי העברית כביוגרף המובהק של אליעזר בן-יהודה, בזכות הביוגרפיה המונומנטלית בשני כרכים, **דבר עברית: חיי אליעזר בן-יהודה (2008)** שזיכתה אותו בפרס בן-צבי. כן כתב (ב־2012) על תולדות פתח תקווה, עיר הולדתו, שבארכיון ההיסטורי העירוני שלה שימש בהתנדבות כיועץ מדעי. בסוף ימיו שקד על ביוגרפיה חשובה של מייסד בצלאל, בוריס שץ; חובה על מוקירי זכרו לדאוג להשלמתה ולהוצאתה לאור. עד לרגעיו האחרונים הוא נועץ גם בי, לפעמים, וביקש להאיר ולתרגם מכתבים ומאמרים שמצא מתקופת שהותו של שץ בפריס, שבהם טיפל בהתלהבות ובידע רב, כדרכו. חשוב היה לו גם שיקומו של ארגון ברית עברית עולמית וחיידוש פעולתו להגנה על הלשון הלאומית, שאת לידתה מחדש היטיב לתאר. בחודש מאי האחרון עוד ראינו אותו מנחה במיומנות רבה, למרות עייפותו, מושב בכינוס במלאת 150 שנה לעיתונות העברית בארץ ישראל, שחלק מהרצאותיו הובאו בגיליון הקודם. בכינוס בן-יהודה שערכנו בפריס הובלתי אותו בנקודות הציון השונות של תקופת שהותו של בן-יהודה בעיר האורות, שאותן הכיר בעל פה, אך התלהב לגלותן בשטח. הבטחתי לו לעבוד יחד על "מפת בן-יהודה בפריס". כעת מוטל עלי להשלימה ולהקדיש אותה, כמו את הגיליון הזה של קשר, לזכרו. ג"ק

תגובות העיתונות העברית בארץ ישראל על פרשת דרייפוס (1894-1906)

יוסף לנג

הקדמה

הסערה הפוליטית שחוללה פרשת דרייפוס בצרפת פורסמה בתקשורת הכלל עולמית, למרות האיפול שהטילו עליה שלטונות צרפת,¹ והניבה ביטויים ספרותיים ואמנותיים רבים.² במשך השנים פורסמו מחקרים רבים על גילויי הפרשה ועל האישים שהיו מעורבים בה. בעיני יהודים רבים נתפס משפט דרייפוס כגילוי בוטה של שנאת ישראל וכניסיון נואל להמיט קלון על יהודי צרפת כבוגדים במולדתם, אף על פי שהפרשה הייתה במידה רבה ביטוי מוחצן וסוער של המאבקים הפנימיים בצרפת. אין לתמוה אפוא על המחקרים שעקבו אחר תגובותיהם של יהודי צרפת

ושל קהילות היהודים במדינות אירופה.³ עד כתיבת מאמר זה כמעט ולא נחקרו התגובות וההשפעות של הפרשה על היישוב היהודי הקטן בארץ ישראל שהיה נתון, לפחות בחלקו, "בחוג ההשפעה התרבותית הצרפתית".⁴

אילו סוגי מידע ופרשנויות הובאו לידיעת הציבור? כיצד הגיב היישוב היהודי? האם נעשתה ירושלים "כמרקה מדי ערב שבת" נוכח המידע הזה?⁵ והאם גם בארץ ישראל נחלקו הדעות בין מצדדי דרייפוס לבין מחייביו? בבירור השאלות הללו עוסק המאמר. מקור המידע החשוב ביותר הוא העיתונות. רבים ביישוב היהודי

הלבבות והדעות השורר בין המפלגות בבית נבחרו העם.¹⁶ הדיווח על המשפט נכלל בשולי דיווחים אחרים כחודש לאחר שנסתיים, אך העיתון נמנע מלנקוט עמדה ברורה כלפי הרשעתו של דרייפוס. פרומקין, העורך והמו"ל, לא הביע את דעתו כל התקופה ומדי פעם פרסם דעות של אחרים. הוא הסתפק בביקורת שמתח על האנטישמים המבקשים לעשות שימוש נואל במעשהו של דרייפוס ולחייב בו את היהודים. לדבריו, גם לאחר גזר הדין,

רבים גם מבני העמים עוד מסופקים מאד באשמת דרייפוס ומאמינים יותר כי עלילה העלילו עליו שונאו הפרטים או צוררי ישראל, אך יהי איך שיהיה, היש מקום לגול אשמתו על כל ישראל? [...] אחד הצוררים בפאריז לא יבוש לכתוב גלוי במכ"ע אשר להם, כי "קהל" היהודים אשר בכל ארצות התבל ינקום את נקמת דרייפוס ויצוה להרבות בשנה הזאת את מספר הילדים הנוצרים הנשחטים לפני הפסח; ולמען מנוע אסון כזה נהוץ לאבד את היהודים כולם! מכה"ע ארשיו איזראעליט [כתב העת היהודי Archives Israelites], מעורר את ממשלת צרפת להגן על יהודים מול עלילות ופרעות כאלה, להוציא לפעולה את חוקי שנת 1848, ושנת 1881, המטילים עונש על כל איש המפריע שלום העיר, בעוררו שנאת איש על רעהו.¹⁷

עם חידוש הופעתו של הצבי בטבת תרנ"ה, התחיל אב"י לפרסם מידע על הפרשה. בגיליון השני של העיתון, במדור "עניני המדינות", ערך אב"י את חשבון השנה שבה היה העיתון סגור וציין כי האירוע הגדול והיחיד שמילא את "חללו של כל העולם כולו והשעה את כל המחשבות והלהיט את כל הלבבות [...] היה מעשה דרייפוס". באותו גיליון דיווח אב"י תחת הכותרת "משפט פקיד הצבא דריפוס", על השתלשלות הדברים שהביאה להאשמתו בעוון גילוי סודות המלחמה לממשלה נכרית ולהרשעתו בדין. המידע הועתק מן העיתון לה פיגרו, שלדעת אב"י לא גילה חיבה לנאשם, גם לאחר שקרא בעקבות הרשעתו "נקי אני, תחי צרפתי". אך העיתון טען שכאשר הובל דרייפוס בידי הקצין לברן-רנו (C.G. Lebrun-Renaud), אמר לו דרייפוס שפסק הדין הוא עיוות דין, ובתוך שלוש שנים תצא צדקתו לאור, כי משפחתו לא תנוח עד אשר ינוקה שמו.¹⁸

כעבור שבוע דיווח אב"י על העלאתם בדרגה של קציני צבא יהודים, אולי כדי להוכיח שאין הצבא הצרפתי נגוע באנטישמיות, וראש הזורה, ראש הממשלה, הזמין את ראשי הקונסיסטואר לקבלת פנים במשכנו. "וידבר להם רגשותיו אדות החבה של היהודים לצרפתי", לדעת אב"י "כנראה" כהוכחה להתנערות צרפת כולה מן המסע האנטישמי.¹⁹ בגיליון הרביעי נדרש אב"י למאמריהם של עיתונים עבריים באירופה, המליץ והמגיד לישראל, וגילה את דעתו שצדק מי שחתם באות M בערערו על פשעו של דרייפוס, כשם שניסח העורך יעקב שמואל פוקס בהמגיד לישראל.²⁰

אב"י ראה בפרשת דרייפוס אירוע קשה. הוא הבין שהעם הצרפתי ותרבותו הנאורה כשלו כשל חמור. ככל שנתבהרו העניינים התפוגג דימויה הנאור של הרפובליקה וראשי המדינה נתגלו כשונאי ישראל. צרפת "ארץ החרות, ארץ המהפכה הגדולה", הוא קונן בכאב עמוק, "קבלה גם מאנטיסמיתיה הנחמדים מכת לחי אשר לא תמחה לעולם".²¹ הוא קיווה שהשערורייה אינה אלא "חלום רע" שנגרם בידי מעט עשבים שוטים, אולם חזה שבפתחה של המאה העשרים יורע גורל היהודים עוד יותר אם לא יבחרו להם בדרך האחת הפתוחה לפניהם, זו הדרך שעליה דיבר ולמענה הטיף מאז עמד על דעתו: שיבת ישראל לארצו.²²

מצאו עניין במתרחש בצרפת בשל חשיבותה של הפרשה, ובגין יחסם המיוחד אליה הם מצאו בעיתונים מידע עליה משנתה הראשונה של הפרשה ועד לסיומה.

בשנותיה הראשונות של הפרשה יצאו לאור בירושלים שני שבועונים בלבד: **הבצלת** של ישראל דוב פרומקין, שהיה ממוקד בעיקר במציאות חייו של "היישוב הישן", ו**הצבי והשקפה** של אליעזר בן יהודה (להלן: אב"י), שביטאו את הלך רוחו של "היישוב החדש" ואת מגמות ההשכלה והקדמה.⁶ הדיון מתמקד בביוטי שניתן בעיתונים אלה לשלביה השונים של הפרשה ולספיחיה: משפט דרייפוס ועונשו, משפט זולא, המשפט בעיר רן (Rennes) והזיכוי.

העיתונים בראשיתה של הפרשה

בשלוש השנים שבהן עשה אב"י כפרס (1878-1881) התגבשו עמדותיו הלאומיות ועוצבה זהותו התרבותית. הוא למד את השפה הצרפתית והושפע מתרבותו של העם. השפעה זו קבעה את אורחות חייו והטביעה את חותמה על עיתונו. באותן שנים הוא שימש כתב העיתון **הבצלת** ופרסם בו שמונה מאמרים מדיניים, שבהם הביע דעתו על המתרחש בצרפת כצרפתי "מאומץ" וכיהודי לאומי.⁷ משעה שהיה לעורך עיתון הצבי בירושלים (1884), הרבה אב"י לדווח על האירועים החשובים בצרפת וגם על זוטות חברתיות ותרבותיות.⁸ הוא גילה אהדה רבה לברון רוטשילד ולפקידות, במיוחד משנת 1887, כשעיתונו נתמך בכספי בית רוטשילד.

כבר בשנת 1890 דיווח אב"י על התעצמות האנטישמיות בעקבות קריסת בנק Union Generale, בהשראתו של האנטישמי אדואר דרימון, ועל פרשיות נוספות (בולנשה, די מורס) שהעמידו את רוטשילד כמושא לשנאת האנטישמים.⁹ הוא זיהה שהאיבה ליהודים בצרפת, ארץ החירות, "כבר התחילה להציץ ציץ ולגמול פרי", ואיובי ישראל אמנם בשם "החרות ידברו", אך את האיבה לישראל חרטו על דגלם.¹⁰ אולם לא היה בכך כדי למנוע ממנו לפרסם בעיתונו יצירות מופת צרפתיות שהוא ואחרים תרגמו לעברית.¹¹ הוא התגאה באהדתו ובנאמנותו לצרפת ולתרבותה, למרות מחאת הסופרים הצעירים וטענות המשכילים מהדור הישן נגד ההתמכרותו המוגזמת לתרבות זו.¹² הגיעו הדברים לידי כך שאחד העם מתח ביקורת חריפה על "העתון הלאומי שלנו היוצא בירושלים", ולגלג על תרגום הסיפור "הגנובה" מצרפתית (המתרגם אינו חתום, אולי י' גרוזבסקי?) שנדפס בהצבי, שאין בו סימני תחייה, כגון גאווה וכבוד לאומיים, וכולו עדות להתבטלות התרבות העברית לפני זו האירופית. הוא האשים את העיתון הנוטל את הזימה הצרפתית ומתכחש למחויבותו "לרוח הלאומי", וקבל על "ניבול פה הזה בלשונו הלאומית, בבירת ארצנו הלאומית, במכ"ע לאומי שבלאומים", פירושו של דבר "שגם בארץ אבותינו עבדים אנו ברוח".¹³

בנובמבר 1893 נעצר אב"י בעקבות הלשנה כמורד במלכות, הורשע במשפט ולאחר ערעור בבירות זוכה, אולם הצבי נסגר למשך 14 חודש.¹⁴ משום כך נמנע ממנו לדווח על העלילה ועל השתלשלותה בשלביה הראשונים. על המתחולל בצרפת דיווח לראשונה **הבצלת**. בראשית נובמבר 1894 הוא דיווח על משפטו של האנטישמי דרימון (בכתיב: דריומאן), שנגזרו עליו שנת מאסר ו-300 פרנק, "כסף ענושים", על שפגע בכבוד השופטים בצרפת.¹⁵ הוא הוסיף לדווח על השינויים הפוליטיים: על התפטרותו של הנשיא "קאזימיר פערע" ועל בחירת "פעליקס פאוער" [Felk favre] [כך במקור בטעות!] הנעוצה בפירוד

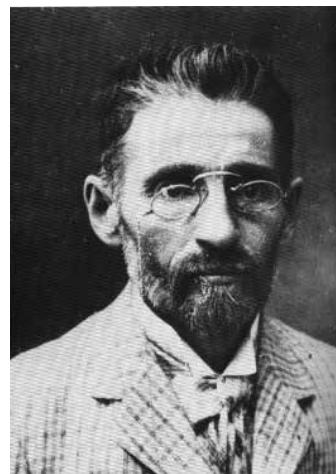
במשך שנת תרנ"ה (1895) התחמק פרומקין מלדווח על המשפט ועל משמעויותיו, ונמנע מלמסור פרטים כלשהם על גורלו של דרייפוס, אולי גם בשל נסיעתו לרוסיה. **הבצלת** העתיק מן העיתון הווינאי **נויה פראיה פרסה**, שבו כתב הרצל, דיווחים על המשפט וידיעות שונות, אך אף לא אחת מהן נגעה למשפט. רק ידיעה אחת, המתייחסת בעקיפין לפרשה, פרסם העיתון מהג'ואיש כרוניקל, ובה דיווח על ניסיון ההתנקשות (באמצעות חומר נפץ במעטפה) בברון אלפונס דה רוטשילד (1827-1905), אחיו הבכור של אדמונד. הוא אף קבע שמבצעיו היו אנרכיסטים.³⁰ **הבצלת** לא דיווח לקוראיו כי משנודע דבר הצלתו של אלפונס הוכרז במושבות יום חג לכבוד "התשועה שעשה ד' להשר", ועל "הצלת בית הנדיבים האחים רוטשילד". היה זה ביטוי להזדהות עם בית רוטשילד וממילא לעמדתו העקיפה כלפי הפרשה כולה.

פתח תקווה הזדרזה לציין את האירוע ביום א', ג' חוהמ"ס, בתפילה ובהתכנסות על הגרון שלפני בית הכנסת בנוכחות אלי שיד, בא כוחו של רוטשילד; גברים ונשים בנפרד, בבגדי חג, ואורחים מזכרון יעקב.³¹ אנשי ראשון לציון הגדילו לעשות ושלחו רץ ובידו איגרת "לתנות תוקף פרשת היום" לפרסמו בהצבי ולהגישו לברון אדמונד דה רוטשילד.³² ואכן, **הצבי** דיווח על החג בראשון לציון ופרסם את נוסח המברק שנשלח לבית רוטשילד. נכתב בו בין השאר שזהו יום חג ויום "הצלה לכל בית ישראל בכל מקום שהם". ברחובות נאספו הכול בבית הכנסת ובירכו "הנותן תשועה" ו"מי שברך" וכולי. גם במזכרת בתיה נערך טקס הודיה בי"א בחשון ובו העלו על נס את האחים לבית רוטשילד: אלפונס, אדמונד והאח השלישי, גוסטב.³³ נקדים את המאוחר ונציין את התפילות וההספדים הרבים שנערכו בירושלים וביישובים אחרים עם פטירתו של שמעון וולף רוטשילד בה' שבט תרס"א.³⁴ כך נהגו גם כשנודע על פטירתו של אלפונס ב-24 במאי 1905.³⁵

כעבור זמן לא רב נודע על התפטרותו של רוטשילד מתפקידו כגזבר החברה לעבודת האדמה. לדעת **הצבי** הושפע צעד זה מלחצם של דרימון וחבריו האנטישמים, אך לא פחות מכך גם מהסוציאליסטים שניהלו מלחמה נגדו בעיתונים. אין הוכחה ניצחת מזו להתגברות האנטישמיות בצרפת, ולא ירחק היום שצרפת תדמה לאוסטריה.³⁶

לשינוי משמעותי בדעת הקהל הצרפתית תרם פרסום ספרו של ברנר לזר ב-6 בנובמבר 1896, *Une erreur judiciaire: La vérité sur L'affaire Dreyfus* (טעות משפטית: האמת על פרשת דרייפוס [להלן: "טעות משפטית"]).³⁷ לזר, האנרכיסט היהודי, כבר עשה לו שם בשל עיסוקו בשאלת היהודים והאנטישמיות, אולם חיבורו זה מבטא שינוי בגישתו כלפי היהודים. קודם לכן הוא מתח ביקורת נוקבת על היהודים המסורתיים הזרים, ממוצא רוסי (Juifs), שגילמו באורח חייהם את תכונותיהם השליליות של היהודים, כפי שבאו לידי ביטוי בספרות האנטישמית. לדעתו התנהגותם הבדלנית גרמה לדחייתם מחברת הרוב ומנעה את התבוללותם. לעומת זאת הוא התייחס בחיוב מה אל היהודים האחרים (Israélites). בספרו *L'antisémitisme, son histoire et ses causes* (האנטישמיות, תולדותיה וסיבותיה), שיצא לאור בשנת 1894, התרכז יחסו ליהודים, והוא נטה להאמין באפשרות להתבוללות. עם זאת, פרסום ספרו החדש, "טעות משפטית", ובו הטחת אשמה בשר הצבא, הגנרל אוגוסט מרסייה (Mercier), ופעילותו לפני הקלעים ומאחוריהם, הביכו את משפחת דרייפוס ואת יהודי צרפת, כיוון שהפך את הפרשה לעניין יהודי.³⁸

פרשת דרייפוס תרמה להבנתו של לזר שאין תקווה לאמנציפציה

אליעזר בן יהודה

מאבקו של ברנר לזר (1865-1903)

בראשית הפרשה נשמעו קולות ספורים שתבעו משפט חוזר לדרייפוס. מעטים יותר העזו לטעון שדרייפוס חף מאשמת בגידה, שפירושה הטלת חשד בראשי הצבא והמדינה. בקרב יהודי צרפת התעוררו חששות שמא התערבות גלויה תזיק למעמדם ותעורר תגובות נגד קשות שתחמרנה את מצבם. זו אולי הסיבה שאב"י מיקד את מבטיו באנטישמיות הגואה באוסטריה תוך התעלמות מן המתחולל בצרפת, והסב את תשומת לב הציבור לבחירת האנטישמי קרל לואגר (Lueger) ברוב גדול לראשות העיר וינה (29 באוקטובר 1895), שהייתה טעונה את אישור הנשיא.²³ בחירה מסוכנת זו ליהודים וגם להונגרים, שנואי נפשו של לואגר, קיווה אב"י, תפקח את עיני הציבור להבין את משמעותה של האנטישמיות.²⁴ המאבק באיבה המתגברת ליהודי אוסטריה חייב לדעתו כינוס "אספה כללית מגדולי עמנו בכל הארצות", כי רק היא "תוכל להביא לידי איזה החלטה עקרת גדולה".²⁵ הוא הצביע גם על האנטישמיות, "הצרעת הזאת של האיבה לישראל", המתפשטת במדינות החופשיות ובכללן ארצות הברית.²⁶ עם זאת, במלאות מאה שנה לאקדמיות בצרפת הוא עט על ההזדמנות וציין בגאווה את שמותיהם של החברים היהודים בהן. במיוחד הדגיש את קציני הצבא היהודים שזכו לעיטורי כבוד גבוהים מן הצבא הצרפתי על גבורתם במלחמה במדגסקר.²⁷ הייתה זו ראייה ניצחת, לדעתו, שצרפת אינה כה אנטישמית כפי שנטען.²⁸

גם **הבצלת** בחר להתייחס אל האנטישמיות שמחוץ לצרפת ופרסם שיר מיוחד על לואגר בשימוש שלוש אותיות שמו: ד' (דוקטור) ק' (קארל) ל' (לואגר). להלן שני בתים (ב, ז) ממנו:

לאום קטן דל	דוקטור קארל לואגר
דום לצור קונך	קצין לבעלי דבבא,
קורותיך למדוך דעת	קם לראש דוממע
קוות לסיעתא דשמיא.	דואג לטובת קאמונע
קרוב ד' למשחריו	לגינני קלגסים דלטורין
למחזיקי דת קודש,	קודים לפני דיוקנו.
לכת דרך קוממיות	
קבוציהם לדביר דויד. ²⁹	

[=התבוללות].⁴⁷ לודוויג ציטט את הבחנותיו של לזר בין שני סוגי היהודים שרווחו בשיח הצרפתי,⁴⁸ ושב וטען כנורדאו שהתבוללות אינה פתרון.⁴⁹ מאוחר יותר טען: "איני יודע אם [לזר] הציל את היהודים בצרפת, אך אין כל ספק שהוא היה המתחיל במהפכה בשלום, שהתחוללה בצרפת בקץ המאה שעברה ובתחלת המאה הנוכחית". לדבריו, לזר לא האמין בציונות המדינית של הרצל כי היה "ציוני מעשי וקולטורי".⁵⁰ במאמר מוסגר אציין שאב"י מצא מאוחר יותר קשר ישיר בין פרשת דרייפוס לבין פעילותו המדינית של הרצל. לדבריו, "בראותו את הרגע האיום, שהמחלה הממארת של ענין דרייפוס דבקה בגופה של האמה הצרפתית, בכל חוצות נשמע הד קריאות 'מות ליהודים' אז הטה הרצל את אזנו, ובהמקום הנפשי היותר נוח להתרגש פגע יד אכזריה, – ברגש גאונו [...] ראה פתאם ויזדעזע מפני תהום האיבה ליהודים [...] ויצא באמץ נפש נגד האויב בהשתתפו בגורל אחיו".⁵¹ מדי שבוע פורסמו בהצבי, במדור המיוחד "מעשה דרייפוס", הידיעות ששיגר לודוויג מפריס. רשימותיו ומברקיו התכופים גדשו את דפי העיתון,⁵² ופורסמו במקביל בהשקפה (בתרגום 1898) למען יהודי חו"ל, כמו גם כתבות הצבע ששלח מפריס ותרגומים מפרי עטו של לזר.⁵³ בהבצלת לא ראו בעין יפה את פרסומיו בהצבי, ונטען ש"טעם וריח פריז" עולים מהם, וכי חופשיותו היתה של לזר היא לצנינים.⁵⁴ סופרי הבצלת סירבו לקבל את קביעת "הברנרים והלזרים" ושאר "היהודים המזויפים" שהמשתתף ליהודים היא לאומיותם ולשונם וכי לאמונה ולגזע אין חלק בזהות הלאומית.⁵⁵ בחו"ל מצאו קוראי העיתונים עניין רב בפרשה, אך בירושלים ובמושבות לא ביטאו רוב בעלי העט את דעותיהם רוב הזמן.

בד בבד עם משוגותיה של מערכת המשפט הצרפתית והתגברותה של האנטישמיות בצרפת, באוסטריה ובעוד מדינות, נתרבו השמועות על עלילות דם ומעשים שמקורם במיסיון בירושלים, ביפו, בטבריה ובצפת.⁵⁶ אפשר שחידושו האגרסיבי של מאבק היהודים בארץ ישראל במיסיון היה מעין פיצוי או תחליף לאוזלת היד שחשו בארץ ישראל במלחמה נגד האנטישמיות הפושה באירופה.⁵⁷ בירושלים הוקמו אגודות למלחמה במיסיון כגון "בני ישראל",⁵⁸ והעיתונות דיווחה על מקרים של עלילות דם או על מעשים שנתפרשו ככאלה. גם הרבנים נחלצו למלחמה זו ופרסמו אזהרות ואיסורים שתכליתם למנוע כל קשר עם המיסיונרים ושליחיהם.⁵⁹

העיתון הקתולי *La Croix* (הצלב) פרסם למשל ידיעה מירושלים שאותה העתיק מן העיתון "בת קול של הכהנים הפרנציסקנים מארץ הקודש", שלפיה שבועיים לפני חג הפסח נחטפה ילדה קתולית כבת שנתיים ממוצא איטלקי שלמדה בבית הספר *St. Joseph L'Apparition* בירושלים, בידי יהודייה כדי לקיים את מצוות התלמוד: שפיכת דם. אב"י דיווח על האירוע המופרך הזה ערך את חשבוננו גם עם הצליינים שעלו שנה קודם לכן על קברו של הנזיר תומס הידוע מעלילת דמשק, וקבע: "יהי רצון שהקדוש הנענה הזה יצילנו מכל בני חבורת דרייפוס". העלילה הכוזבת הזו עלולה הייתה להגיע לידיעתם של המאמינים התמימים, ו"נקל להבין מה יש לנו לקוות בארפה אחרי כל זה?".⁶⁰ המאבק המחודש במיסיון נמשך כשנתיים והיה רצוף אי הסכמות נוכח האלימות שהפגינו הצעירים היהודים מחד גיסא, והחששות מהתוצאות הקשות מאידך גיסא.

בשנת 1897 מיעט בן יהודה לעסוק בפרשת דרייפוס ודיווח על גילויי אנטישמיות בכשלושים ערים בצרפת, ומאוחר יותר באלג'יריה.⁶¹ על פי

ליהודים במדינות הלאום האירופיות, ומוטטה את אמונתו בהתבוללות (בגלל האנטישמיות). בדצמבר 1894 תיאר לזר את דרייפוס כ"איש המונע בכוח שאיפה לצדק", והתפלא על מיעוט היהודים התומכים בדרייפוס.³⁹ הוא טען שזו תוצאה של "שעבוד פסיכולוגי" שגרמה המדינה בהפקיעה מן היהודים את לאומיותם. התוצאה היא הפסיביות שלהם, מעין שתיקה כהודאה במסע נגד דרייפוס. העשירים, שרוצים לשמור על מעמדם ועל זכויותיהם, הפגינו אדישות קשוחה לגורלו של דרייפוס, והיעדר הסולידריות הפנימית הביא לחוסר אונים בהתמודדות עם האנטישמיות. לזר הציע אפוא "לייחד מחדש" את היהודים, כיוון שההתבוללות היא לדעתו אסון, והמליץ להעניק להם אוטונומיה קבוצתית.⁴⁰ ספרו "טעות משפטית", נתפס כקריאת תגר על גזר הדין, נדבך נוסף בהתפתחות גישתו החיובית כלפי היהודים ואכן פינה במאבק באנטישמיות בצרפת.⁴¹ אב"י מיהר לדווח על ההתרגשות שעורר הספר והעריך שהוא חולל את ראשיתו של המפנה בפרשה. אולם גם לאחר שנודע שבידי הסנטור אוגוסט שירר-קסטנר (A. Scheurer-Kestner) די ראיות המפריכות את האשמה שדרייפוס "בגד בארצו" ושיש להשיב לו את כבודו, רבים חששו עדיין להביע את דעתם הדומה בגלל פחדם מדרייפוס ומאוהדיו. אך לא הכול בצרפת חששו. מו"ל העיתון *L'Aurore* (השחר), ז'ורז' קלמנסו, יצא להגנתו של שירר-קסטנר וטען שאישיות כה אמינה לא תפור שמועות שווא, אך תבע ממנו לפעול בהתאם לחוק.⁴²

אב"י, שקיבל את עיתוני צרפת בקביעות וגיבש את עמדותיו לאחר עיון מעמיק בהם, דרש להעמיד בית דין מיוחד שישוּב לעיין במשפט. הוא ציטט מן העיתון *Le Matin* (הבוקר) את הטענה ששירר-קסטנר טועה, ואת האשמה שהוטחה במשפחת דרייפוס שקנתה בכספה אדם שאינו נמצא עתה בצרפת ומוכן לקבל עליו את כל פשעי דרייפוס וגם את "מארת צרפת פלה". הוא שיבח את לזר כראשון שהרהיב לקרוא בקול שדרייפוס נקי ונפל קורבן לעיתון *La Libre Parole* (המילה החופשית), שנהג לטעון כי יהודי לעולם לא יוכל להיות צרפתי גמור, וכי כל היהודים המשרתים בצבא בוגדים במולדתם.⁴³

לזר האשים את הגנרל מרסייה בהפעלת לחץ כבד על חבר השופטים כדי שירשיעו את דרייפוס, הגם שחוקרים בריטים הגיעו כבר למסקנה שכותב המכתב אינו דרייפוס. הוא פרסם את החלטת הממשלה שקבעה כי רק שר המשפטים יוכל לערער על פסק הדין אם יוגש לו חומר המצדיק ערעור. אב"י העלה על נס את פועלו הנמרץ של לזר נגד גילויי האנטישמיות בצרפת ואת פרסום ספרו שכלל הוכחות ניצחות לחפותו של דרייפוס.⁴⁴ בתוספת לאותו גיליון, במדור "מעשה דרייפוס", דווח על השינוי בדעותיהן של מערכות העיתונים בדבר הצורך במשפט חוזר, כפי שדרש לזר, וצוטט טיעונו שדרייפוס לא נשפט כבוגד אלא כיהודי.⁴⁵ להערצת לזר תרמה בוודאי גם העובדה שחוגי השמאל האנטישמי בצרפת הכתירו אותו כ"מעריך נאמן של רוטשילד", במקביל להוקעתו בידי הקלריקלים הקתולים. לזר הצטרף כידוע אל הרצל במסעו להכרה בזכויותיהם הלאומיות של היהודים, ועתיד לכהן כחבר הוועד הפועל של הקונגרס הציוני השני. כאן הפך באחת לדמות מופת של איש רוח אמיץ לב.⁴⁶

אברהם לודוויג פול (שהיה מיודד אישית עם לזר) פרסם מאמר בהצבי ובו שיבח את לזר ואת מקס נורדאו שהזדהו עם רעיון תחיית ישראל בשנה האחרונה, והעריך שמחברתו של הרצל, מדינת היהודים, הייתה המניע לכך. הוא הדגיש, ברוח השקפתו של אב"י, שהרגש הלאומי מאחד את העם, ורק כאשר יחדל ישראל להיות עם תחל האנטישמיות

דריפוס היה הפשי

תלנים מספרנו המיוחד א ליהודיפול.

"דריפוס חופשי", הצבי 1899

את הרציונליזם שלו, שיבץ יצחק אייזיק בן טובים, עסקן ציבור בפרו, לצד אישים כשפינוזה, ארנסט רנן ואלכסנדר דיומא את שמו של "עמיל זאלא" ואת שיטתו הפסולה "בתורת החיים".⁷⁵

במאמרו "גרים אנחנו!" הביע אב"י לראשונה את דעתו המפורשת על הפרשה וקיווה בקוצר רוח "לאחרית מעשה דריפוס". גם אם בגד דריפוס במולדתו, ואין זה מן הנמנע, הוא פסק, כי אז אין "כל ישראל ערבים בו". אך גם אם יימצא דריפוס זכאי, אסור ליהודים להשלות את עצמם, כי "אלם פי מנדינו [...] ויבקשו סליחה ומחילה ממנו", ולכן הלקח שיש להפיק מן הפרשה הוא חד משמעי. כל עוד חיים יהודים בין הגויים, לא יסופו מן העולם אנטישמים כדרימון בצרפת ולואגר בווינה, שיוספו "לנאץ את ישראל". היהודים בגלותם הם לעולם גרים, אפילו בארץ של קדמה, של אור ושל חירות כצרפת. היהודים חייבים להבין שאין לקוות לדבר בארצות פזורים, כי "גרים אנו בכל מקום, ומעשה דריפוס יוכל להתחדש". בתוספת לגיליון זה הוא בישר שעל פי הידיעות האחרונות החליט "בית מורשי העם" הפרלמנט לא לפתוח שנית את משפט דריפוס, הואיל ושר המלחמה הבטיח שיש ראיות ברורות נגד דריפוס.⁷⁶

אב"י סירב להשלים עם שקיעתה המוסרית של צרפת וניסה למצוא לה כף זכות. אם לא במסדרונות הממשלה ובשורות הצבא שהכזיבו, הוא מצא זאת באנשי הרוח הצרפתיים: לזר, קלמנסו, ובראש כולם אמיל זולא. "אם כל יד צרפת, כל מי שאוהב את האומה הגדולה, החביבה והנוצצת הזאת, אשר היתה עד השנים האחרונות לכל גויי הארץ סמל האור, האנושיות, הצדק והחרות", יוכל למצוא ניהומים לנפשו הנוגה באותם אישים, "על כן, ממרום הר ציון, מזה ההר הקדוש לכל גויי הארץ, אשר עליו נשא עוד לפני אלפי שנים הנביא הגדול את קולו האדיר [...] אנו קוראים לך EMILE ZOLA בקריאה הישנה שלנו חזק! חזק! חזק!".⁷⁷

ניסיונו של אב"י להפוך את זולא, "האדומי" בלשונם של סופרי ה**בצלת**, ל"מלאך גואל ליהודי האומלל", נתקבל ב**בצלת** כבוז ובלעג. הקריאה "חזק! חזק!" ושמו בצרפתית נועדו לגלות לזולא שיש לו מחר ומודע בירושלים מבין "העברים החדשים" שדעותיו חופשיות כשלו. אב"י לטענתם הוא גם צבוע, המתעלם מיהודים הסובלים מעלילות דם בתפוצות הגולה ואינו מרעיש שמם וארץ למענם. ואילו באשר לדריפוס, הוא סבור שעיוותו את דינו שלא בצדק ולכן הוא מרעיש עולמות להגנתו.⁷⁸

לודוויפול, שדיווח עכשיו מפריס לעיתונים רבים, נטל חלק פעיל במערכה למען זיכויו של דריפוס והתקרב אל אישיה המרכזיים של הסיעה הדריפוסרית.⁷⁹ הוא נכח בבית הדין מבוקר ועד ערב ושיגר מדי יום את הפרוטוקולים של הישיבות להצבי. ברשימותיו תיאר את האווירה השוררת בפריס, אולם מברקיו הגיעו לירושלים מימים אחדים אחרי ההתרחשויות. תחילה הקצה להם אב"י מקום בעמודיו הפנימיים

לודוויפול שינוי חוק כרמיה (Crémieux) מאוקטובר 1870 באלג'יריה, שקבע שוויון זכויות מלא ליהודים, תרם לאנטישמיות בצרפת, שעד כה הייתה בעיקרה ספרותית ולא מעשית.⁶² האווירה האנטישמית הגוברת תרמה להחרפת החיכוכים במיוחד בריכוזי האוכלוסייה היהודית בפריס, במרסיי ובליון, וגרמה לכך שב-1898, בזמן משפט זולא, היו מעשי אלימות גלויים שכוונו נגד בתים ובנייני ציבור שבבעלות יהודים. מעשים אלה היו נגועים גם באיבה מטעמים כלכליים, שכן היהודים הואשמו כנושאי המגפה הכלכלית.⁶³

כתבי העיתון הצעירים, ילידי ארץ ישראל שלמדו בצרפת בתמיכת פקידות הברון,⁶⁴ התעלמו כמעט כליל מצלה המעיב של הפרשה, או גזרו על עצמם שלא להתבטא בנושא, ובחרו לדווח על חיי היום-יום שלהם ועל זוטות חסרות חשיבות.⁶⁵ יוצא מכלל אלה היה א' רסקין, שלראשונה כרך את משפטם של דריפוס, אסתרהזי וזולא יחד והגיע למסקנה שהאנטישמיות היא שהולידה את המשפטים הללו, ולא להפך. משום כך, תמימות היא לחשוב שהיהודים יוכלו לחיות בצרפת בשלווה, כי מתחת למעטה ההשכלה והבטחות הזכויות רוחשת רוחה של האינקוויזיציה.⁶⁶

משפט זולא וספיחה

בשנת 1895 פרסם העיתון לה פיגרו את מאמרו של אמיל זולא, "למען היהודים" (Pour les Juifs). זולא השיב על שני הטענות המרכזיים של האנטישמים הצרפתיים: שהיהודים הם בעלי הממון הגדול, ושהם מסרבים להתבולל ומתקיימים בצרפת כמדינה בתוך מדינה. הוא טען שעובדה זו היא תגובת נגד לדחייתם של הנוצרים, והציע להם לאמץ את היהודים אל לבם ולבולל אותם בקרבם.⁶⁷ עמדתו החיובית כלפי היהודים הגדילה את יוקרתו בעיני אב"י מפני אומץ לב שגילה בפרסום דבריו דווקא בעיתון העוין את הלאומיות היהודית ומחוללו של המשפט החוזר.⁶⁸

ב-13 בינואר 1898 פרסם זולא בעיתון *L'Aurore* מכתב גלוי לנשיא הרפובליקה פליקס פור, שכותרתו: "אני מאשים" (*J'accuse*),⁶⁹ ובו מחה על העוול שנגרם לדריפוס. בעקבות כתב האישום החמור הזה הוא נשפט החל ב-7 בפברואר 1898, ובסיום משפטו, ב-23 בפברואר 1898, נגזר דינו לשנת מאסר ולקנס בסך 3,000 פרנק. לאחר קבלת ערעורו נועד להתקיים משפט חוזר ב-18 ביולי. אך זולא עזב ללונדון על פי עצת פרקליטו.⁷⁰

משפט זולא, שפתח את פרשת דריפוס ה"שנייה" – ערעורו של דריפוס על הרשעתו, החנינה שזכה לה ב-12 ביולי 1899 ושאר הסתעפויותיה של הפרשה – תפסו מקום נכבד בהצבי ודחו את המשך סיפורו של ישראל ונגוויל, "מימון המשגע ונתן החכם".⁷¹ משפטו של זולא הקל על כל החוששים להתבטא באופן חופשי על העוול שנעשה לדריפוס, ורבים נתנו דרוך למחשבותיהם תוך הזדהות עם זולא, הקורבן הלא-יהודי – בניגוד לדריפוס – של השלטון הרפובליקני החשוך.⁷² אב"י חש דאגה כשנועד לו על העמדתו של זולא לדין, הואיל והצדק והמשפט אינם "אהובים ביותר בימים האלה בצרפת", שהתפארה תמיד בנדיבות רגשותיה ובחיבתה לצדק וליושר.⁷³ במכתב ששיגר ליוסף ניגו, מנהל מקווה ישראל, מעוז התרבות הצרפתית ונציגה של כ"ח בארץ ישראל, ציין כי הוא ממאן להאמין שצרפת הרפובליקנית מסוגלת לעולל כדבר הזה לאישיות נעלה ומוסרית כזולא.⁷⁴ יחסו של ה**בצלת** לזולא היה שונה. באחד ממאמריו נגד ה**בצבי** על שנהג לשבח

של הצבי. חלק מהם הוא הדפיס ככרוזים נושאי מידע חשוב, שנועדו לעודד את המאוכזבים, והם הופצו עם העיתון או הודבקו על קירות בתי ירושלים.⁸⁰

אב"י לא יכול היה להשלים עם המצב הבלתי נסבל הזה – פער הזמנים בין פריס לירושלים – וניסה לרכוש לעיתונו אמצעים טכנולוגיים חדישים, ובעזרת "כנפי החשמל" להביא לקוראיו ידיעות מכל קצות הארץ בו ביום (!). השינוי הדרמטי הזה של הטכנולוגיה החדישה תביא לשיפורו של העיתון, שמחירו, כך הבטיח, לא יעלה.⁸¹ על החידוש המהפכני הזה שקרה בחודש אדר תרנ"ח (מארס 1898), הוא בישר באותיות של קידוש לבנה בראש עמודו הראשון של הצבי תחת הכותרת: "חדש בירושלם".⁸²

סמוך לחג הפסח תרנ"ח (אפריל 1898) נודע בירושלים שאמיל זולא זוכה בבית המשפט העליון הצרפתי. בשורה זו הייתה "כצרי למכה תהיה לבני עמנו בכל ארצות פזוריהם", כתב אב"י בהתרגשות רבה. עתה, בשבת כל יהודי ויהודי לבילי הסדר לחוג את "ראשית היותו לעם לפני כארבעת אלפים שנה, ובזכרו את כל אשר עבר עליו ואת מעמדו הנורא בעת הנכחית [...] תשקף לו קרן אורה של תקוה לימים יבואו. אל לנו להתיאש וסופו של הצדק שיופיע, וגם דרייפוס יזוכה, הואיל וכל ענשו בא לו בשל היותו יהודי".⁸³ אב"י ורעייתו יזמו מחוות לעידודו של זולא ופנו אל אנשי ראשון לציון בבקשה לשלוח לזולא מכתב יפה "בעברית בהכתב היפה של האדון רוזן ועם תרגום צרפתי ושישלחו זה ישר אליו פרישה [לפריס]. זה יעשה עליו רשם טוב והוא הלא באמת ראוי לכך".⁸⁴

במכתבה אל דוד יודילוביץ' מראשון לציון כתבה חמדה בן יהודה (להלן: חב"י) את הדברים הבאים:

אוי לאזנים שכך שומעות. מי יודע מה עוד קרה מאז, מהיום המפרסם ששפטו את זולה לשבת בבית האסורים, מה עוד קרה בצרפת איזה בלבולים, ומה גורל היהודים שם? איך נסדר שם הדבר קשה לדעת, אפשר כי זולה יעלה אפל, הדבר לאיזה חדשים או שנה, אותו יקחו בערבות ואחרי כן כאשר תשקט מעט צרפת והצדיקו את זולה יוכל להיות גם כן, כי עפ"י המשפטים המקומיים שבצרפת בסוף המאה הנכחית, אין יכלת לאלה לעשות אפל ועליו לשבת בבית האסורים. וסוף סוף להיות גם זה, כי זולה לא יחפץ כי יצדיקו אותו באחד הימים יחפץ דוקא לשבת בבית האסורים.⁸⁵

המשכילים בירושלים ובמושבות חשו את גודל השעה, והחליטו לשלוח מנחת תודה לאמיל זולא. מערכת הצבי הייתה כתובת מרכזית לאיסוף תרומות. עוד בטרם הוחלט מה תהיה התשורה הראויה הוקמו מוקדים נוספים: בראשון לציון באחריותו של יודילוביץ', ביפו באחריותו של ישראל בלקינד, בעקרון – א"ל הורוביץ, ומורי מושבות הצפון הלכו בעקבותיהם.⁸⁶ המחווה הזו לא הייתה בודדת. במלאת 19 שנה לבית החולים משגב ליד בירושלים, נאספו נכבדי העיר לציינ את האירוע ואחד מעשרי העדה הבוכארתית תרם חמש מיטות על שמו.⁸⁷ גם יהודים באמריקה נערכו לקנות לזולא, לדרייפוס ולפיקר (M.G. Picquard), ראש המחלקה לסטטיסטיקה, שמסר את חומרי חקירת אסתרתיז ליועצו המשפטי של דרייפוס, לואי לבלואה (Leblois):

חרב, עט זהב וכוס מכסף.⁸⁸ רבים ציפו לתגובתם של הברון רוטשילד ושל ראשי המוסדות היהודיים בצרפת, אך לשווא. בני משפחת רוטשילד בחרו להמתין להתפתחויות, נקטו זהירות רבה "וכבשו את כעסם ולא הוציאוהו

לראוה".⁸⁹ הם ידעו היטב שהאנטישמיות לא זו בלבד שתלו ביהודים תכונות של חוסר נאמנות לארצם, אלא האשימו במפורש את בית רוטשילד ואת כ"ח על התנהלותם שבגינה הרימו האנטישמיות את ראשם.⁹⁰ הברון רוטשילד, כמרבית יהודי צרפת, נמנע מלהביע דעה בתקווה לדעיכתה של הפרשה שעוררה גלי אנטישמיות אלימה בפריס (17 בינואר 1898 ואילך), בערי צרפת ובאלג'יריה (18-22 בינואר 1898).⁹¹

מקובל לתאר את עמדתם של יהודי צרפת כמי שנמנעו מלהתייחס בפומבי לביטויי האנטישמיות בארצם ורצו לראות בהם תופעה חולפת, ו"לפרשת דרייפוס הגיבו בד"כ בדיסקרטיות רבה". לכן פרסום מאמריו ודבריו של הרצל נתקבלו בהסתייגות רבה כבלתי מתאימים, ודווקא התבטאויותיהם של לזר ושל ההיסטוריון יוסף ריינך (Reinach) נתקבלו בציבור היהודי כראויים.⁹² על השפעתם הישירה של משפט דרייפוס ושל הרשעתו של זולא אפשר ללמוד מרשימה שפרסם יהודה גרזובסקי ב-1899 נגד מדיניותה של פקידות הברון, שיגור בנות לפריס להתחנך ולהכשירן לתפקידי ניהול בארץ ישראל:

חדלה השנה הזאת [...] ויש אפוא תקוה, כי ברבות הימים תחדל כליל ותעבור מן הארץ הרוח הנשחתה שהבנות האלה הביאו עמהן בשבון אל המושבות [...] ומקרה דרייפוס וזולא עור גם הוא הרבה מאד לעורר פה את אלה מאחינו שידיעתם את שפת צרפת הקריבה אותם כל כך אל העם הזה לאהבה אותו [...] עד כי התרחקו מעמם ומרוחו. המקרה הזה פתח מעט את עיניהם לראות ולדעת, כי גם המה, עם כל "צרפתותם", אך יהודים המה, והפתח הזה, הקטן לעת עתה כחודו של מחט, אולי יפתח יותר ויותר, ושבנו הבנים האלה, שמספרם לא מעט בארץ, אל עמם.⁹³

הזמן הוכיח שגרזובסקי טעה. צעירים נשלחו לצרפת ללימודים והיחס החיובי של רבים ביישוב לצרפת לא נפגם.

צרפת נוטה לכיוון הדרייפוסרי

בראשית שנת תרנ"ט / סוף שנת 1898 עזבו אב"י ורעייתו במפתיע את ירושלים לפריס, והטילו את עריכת העיתון על מרדכי קרישבסקי [=מרקר] ודוד יודילוביץ'.⁹⁴ בפריס נפגש אב"י עם אישים שונים, מהם שהיו מעורבים בפרשה. כעבור שנים כתב על שהותם בפריס:

הדבר היה בזמן מעשה דרייפוס. בימים ההם שהה בא"י אחד מחשובי השותפנים הצרפתים, הוא דיוק קרסי,⁹⁵ חברם של ז'ורס וגד ופישון וידיד מקורביו לקלימאנסו וכל ימי שבתו בירושלם היה דיוק קרסי זה יוצא ונכנס בביתי, ובהיות שמעשה דרייפוס היה אז המאורע המדיני הגדול בעולם היה שמו של קלימאנסו, ששיחתי אתו בחדרו במערכת עתונו. דברתי לו גם על תקותנו הלאומית בא"י [...] ואמר לי [התחיה הלאומית כלום אינה נוגעת בנפשי, ואולם אין אני מתנגד לחפצכם בא"י. קחו אותה אם אפשר הדבר].⁹⁶

חב"י ציינה בספרה ביייהודה חייו ומפעלו שביום בואם לפריס עסקו כל העיתונים בדרייפוס ובשחרורו ממאסרו באי השדים. "אך עוד יד הנרגנים היתה חזקה ואפילו הנשיא לובה (E. Loubet), בחירו של קלימנסו, וראש הוועדה לא יכלו להצדיקו בהחלט".⁹⁷ אב"י דיווח בעיתונו על פגישתו הקצרה (מחצית השעה) והמאכזבת עם קלימנסו עורך העיתון, ותיאר אותו כאיש מכוער ("מונגול", "תרתר") שלבו "צור חלמיש". הם שוחחו "על המעשה" ובכל רגע נכנסו לחדר חברי

ועל סמך אותו כתב אישום, גרם אי נוחות רבה, ופייר ולדקרוסו (Waldeck-Rousseau) ציפה לזיכוי של דרייפוס ולסיומה של הפרשה המעיקה. היה חשש שהרשעה נוספת של דרייפוס תחולל מהפכה בצרפת ואולי גם בגרמניה. אולם השופטים, שהושפעו מעדותם השקרית של מרסיה, גודפראוה קוויניאק (Cavaignac) וחבריהם הקצינים, נאלצו לבחור בין זיכוי של דרייפוס, שפירושו הטלת אשמה על הצבא, לבין הרשעתו, ובחרו להרשיעו ברוב דעות. בהכרעת הדין נשקלו סיבות מקלות ונגזרו עליו עשר שנות עבודת פרך. דרייפוס נכלא, אך מיהר לערער על תוצאות המשפט. היה ברור לכול שההכרעה אינה סופית ושצפויה עוד מערכה משפטית קשה. כדי לסכל את המהלכים המשפטיים הצפויים הוצעה לדרייפוס חנינה בתואנה שמצבו הבריאותי החמיר ונשקפת סכנה לחייו. ראש הממשלה ושר המלחמה שכנעו את הנשיא ואת הממשלה בנחיצות המהלך, ומקורבי דרייפוס שכנעו אותו לוותר על הערעור, בתמורה למאבקו על חפותו. צו החנינה ניתן ב־19 בספטמבר 1899 ודרייפוס יצא לחופשי.

הבצלת הגיב באכזבה על תוצאות המשפט ברן. דרייפוס אמנם שוחרר, אך לא זוכה, ובלשונו של סופר **הבצלת** בווינה: "לדרייפוס קראו דרור אבל משפטו לא הוציאו כאור. רק בתורת חסד חנם יצא לחפשי".¹⁰⁵ ברשימתו לראשית השנה החדשה ביטא מו"ח את הדברים בסגנונו הנמלץ לאמור: "השנה המעוברת הנה היא הרה מעוברת, מי יורה דעת העצמים בבטן המלאה, מה יילד יום ומה טיבו של העובר היחיה או ימות?" בחודש תשרי,

מזל מאזנים [...] יצא משפט מקל והכריע הכף לחובה להרשיע את הצדיק! לתוצאות דבר דין דרייפוס היו עיני כל מיחלות וכלות, צפינו ברין יחד כוכבי אמת יופיעו אור דרור וצדקתו קרובה להגלות; והנה בלבב ונפש דאבה, באשמת פקודי הצבא, תקוננו נכזבה ריקם שבה, והיא פליאה נשגבה! הלא כל סמל מדת משפט שתום העין, ידו באחת מחזקת מאזנים והשנית השלח כלי זיין, ולמען יחלצון בחלוצים אחוזי חרב ולכסות על פשעם מדאגה מדבר פן יבולע להם ולצרפת כלה יטפלו שקר בזון ולא בשגגה [...] חבלה רוח שר החובל (קאפיטאן) המיטו עליו עון מרגלים חרש ויחלטוה ממנו בלי אות ומופת – דרייפוס ישב על ספסל הנאשם בעל שלש רגלים וכסא השופטים עמד על שקר שוין לו רגלים. אשר יגורתי בא, שכבר כתבתי אודותיו בהבצלת חות דעתי ורמותי על דחז"ל: דלת הננעלת לא במהרה תפתח ואולם עוד לא אפסה תקוה, בטרם יפתחו שערי המראות הצובאות בסדר המערכה הגדולה בפאריז, בפעם השניה בקורת תהיה אולי חפשה תנתן לו לטובת המדינה.¹⁰⁶

לא חלפו ימים רבים מיום החנינה והעולם היהודי הוכה בתדהמה מתוצאות משפט אחר שנערך בעיר קוטנברג באוסטריה, ובו נדון לתלייה לאופולד הילזנר, עוזר לסנדלר שהואשם ברצח נערה נוצרייה (אגנס הרוזה) בערב פסח ביער בפולנה (1 באפריל 1899). עלילת הדם הסעירה את הרוחות ומכתבי מחאה רבים נשלחו לשלטונות, אך בית המשפט גזר את דינו של הצעיר למוות בתלייה. הילזנר הואשם והורשע בשותפות לרצח נוצרייה אחרת באותו אזור (מריה קלימה), ועונש המוות הומר למאסר עולם. בעקבות פסק הדין, ועל רקע המאבק הלאומני בין הצ'כים לגרמנים, התחוללו פרעות בקהילות ישראל בבוהמיה ובמורביה.¹⁰⁷

בפעם הזאת חרג פרומקין משתיקתו ופרסם מאמר נוקב נגד העלילה הנתעבת והקשה. הילזנר הואשם ברצח דתי, שאין חמור ממנו, ופגיעתו הייתה נוראה לא רק ליהודי אוסטריה אלא ליהודי העולם

המערכת ודיווחו לו על ההתפתחויות בפרשה. "הגיתי לו חן חן" על פעלו למען דרייפוס "בשם כל היהודים בארץ ישראל", כתב אב"י כעבור שנים אחדות.

קלמנסו הקשיב לאב"י בעניין, אך משביקש את מעורבותו הפוליטית אצל שליטי אירופה לפתרון מעמדם הלא טבעי של היהודים בגולה בארץ משלהם, לא הבין מדוע הוא מתעניין בתנועה "נסוגת-אחור" כ"הציוניות" ובארץ שממנה יצאו שלוש הדתות השנואות עליו כאחת, ולבסוף אמר: "מר בן-יהודה! אתה רוצה את פלשתינה? קח אותה, זה לא מענייני!"⁹⁸ חמדה דיווחה שבהיותם בפריס נמנע מהם להיפגש עם זולא מפני שהוא היה בחוץ לארץ, ואילו לזר קיבל את אב"י בידירות, אך היה טרוד בעניין דרייפוס, וכמוהו פרננד לבורי.

בעת שהותם בפריס ביקר הברון רוטשילד בארץ ישראל. בהיות **הצבי** סגור, לאחר עזיבת קרשבסקי את תפקידו כעורך, בישר **הבצלת** על הביקור, ודיווח בפירוט רב על הדברים שהשמיע בפתח תקוה ובזכרון יעקב. ככל הידוע לא הביע הברון את עמדתו בפרשה בביקורו זה.⁹⁹ משנת 1897 ואילך מיעט פרומקין לפרסם מאמרי מערכת בענייני דיומא והניח את הדיון באקטואליה לאחרים. **הבצלת** הגיב על הפרשה כבר בגיליונו הראשון ובמדורו "חדשות שונות" פרסם מו"ח (מרדכי וייסמן חיות) רשימה קצרה ובה כתב, בין השאר: "**הושע נא** אחינו מאנטיסמיטיס, דריפוס מדבה וליברלים מלועגרים". כעבור זמן מה הוא דיווח גם על שופטי זולא בפריס ש"העביטו כלי ביתו של צאלא [כך!] בעד כסף ענושים אשר הושט העולה בסך 3200 פראנק"¹⁰⁰

עוד שתי ידיעות הקשורות ביהדות צרפת פרסם **הבצלת**. הראשונה, על פטירתו בפריס בגיל 85 של הרמן ריינאך (Reinach), אביהם של יוסף ריינאך – "הנודע במלחמתו להראות צדקת דרייפוס", ושלמה ריינאך, חבר בוועד יק"א. הידיעה השנייה: בעת בחירת נשיא צרפת החדש ניסו האנטישמים לפרוע פרעות והתנפלו גם על בית רוטשילד, שברו חלונות וצעקו "מות ליהודים!"¹⁰¹

ב־19 בספטמבר 1898 נודע שדרייפוס נחנן ושוחרר ממאסרו. הידיעה הזו רוממה את רוחו של אב"י ששהה אז בקושטא, וכך כתב לרעייתו: "מה נפלאים המעשים הנעשים בצרפת כעת! מה רב הדרך אשר עברה כבר 'האמת' מעת משפט זולא ועד כה! אני מתחיל להאמין כי יש נביאים בעולם. זולא, במכתבו הנשגב, היה נביא אמת. כל דבור ודבור שלו שם הוא – דברי נבואות! אשרי הארץ שיש בה חרות הדפוס! אשריה, מאה, אלף פעם אשריה!"¹⁰² גם **הבצלת** הביעו אופטימיות נוכח שובו של דרייפוס לצרפת, והיה מי שחזה בסיפוק את גוויעתה של האנטישמיות בעזרת "צור ישראל". הפעם נאמרו דברים נוקבים על העלילה שגרמה נזק לא רק בצרפת אלא גם באלג'יר, אך העתידי צויר בצבעים ורודים.¹⁰³

ב־3 ביוני 1899 הורה בית המשפט העליון הצרפתי לקיים משפט חוזר לדרייפוס, בעקבות פנייתה של לואי, רעייתו של דרייפוס, אל שר המשפטים (4 בספטמבר 1898) בבקשה לרוויזיה ולהחלטת הממשלה לדיון חוזר. הידיעה על כך עוררה התרגשות רבה בירושלים ובית המדרש אברבנאל פרסם מודעה: "בקורת (רעויויאן) תהיה למשפט דריפוס".¹⁰⁴ ב־30 ביוני הגיע דרייפוס מאי השדים לקראת המשפט שנערך בעיר רן בין 7 באוגוסט ל־9 בספטמבר 1899, וב־19 בחודש, לאחר הדיון המשפטי, הוחלט לחון אותו ולשחררו ממאסרו. בשלהי שנת 1900 נכנס לתוקפו חוק החנינה הכללית.

המשפט הצבאי שנערך ברן, חמש שנים לאחר ההרשעה הראשונה

במלון אירופה. באותו יום הוא הסב את ה"סינעמאטאגראף" ל"ראינע", וחמדה מיהרה להמליץ עליו בהצבי, וכך כתבה: "אם לא היתם ברוך בעת משפט דריפוס לכו לראינע וראיתם את הנאשם לפני שופטיו כמו שהוא, עם כל תנועותיו, הליכתו התרגשות פניו, מבט עיניו, הכל, הכל [...] תשתוממו ותתענגו הרבה כי עד כה לא המציאו דבר יפה ומפליא כהראינע"¹¹⁶.

השינויים בסדר יומו של העם היהודי

בשנים תרס"א-תרס"ו (1901-1906) נתמעט העיסוק בפרשה ובספיחה והיא נדחקה לשולי העיתונים, הן משום ירידת המתח בצרפת נוכח מיעוט האירועים סביב המשפט, והן משום שנושאים אחרים בעלי חשיבות רבה יותר גדשו את עיתוני ירושלים. בשנים 1902-1903 העסיקו את הציבור הפרעות בקייסינג (אפריל 1903), המשפט נגד הפורעים וגורלם המר של היהודים נגועי הפרעות. בעקבות הפרעות הללו הופנתה תשומת הלב לגורלם של הילדים היתומים שהובאו לארץ ישראל. בקיץ שנת 1903 נתבשר אב"י שדרייפוס מוכן לחתום על בקשת סליחה, אולם הודיע שלא הייתה זו יוזמתו. אב"י מיהר לפרסם את מדורו "מעשה דריפוס", שבו דיווח מעיתוני העולם, ובין השאר פרסם את מכתבו של דרייפוס ל"רנק" (יוסף ריינד), ובכך סיים את עיסוקו בפרשה באותה שנה.¹¹⁷ בקיץ 1903 עלתה על סדר יומה של התנועה הציונית התכנית הבריטית ליישוב היהודים הנרדפים במזרח אפריקה, שנודעה כהצעת אוגנדה, והשתלטה על השיח הציבורי היהודי בעולם ובארץ ישראל.

בשנים 1904 ו-1905 התמקדה תשומת הלב במלחמת רוסיה-יפן ובהשלכותיה על היהודים בחו"ל ובארץ ישראל. העיתונים סקרו בהרחבה את הפרעות בהומל, ובעיקר את המאבקים המרים שהתנהלו בארץ ובחו"ל בשאלת אוגנדה ובחירת הציירים לקונגרס הציוני השביעי. לאלה נוספו המאבקים בבערות ובחלוקה, דיווחים על המתחולל במושבות, במגפות שפרצו לעתים מזומנות וגבו קורבנות רבים. לצד האירועים המסעירים הללו הוסיפו העיתונים לעסוק בפרשה המתגלגלת בעצלתיים. בתרס"ב (1902) התפרסמו רסיסי מידע שהועתקו מן העיתונות הצרפתית, שלרובם לא הייתה אחיזה במציאות. כך למשל פורסם ששר המלחמה בצרפת החליט להשיב ליוסף ריינד את מעמדו בצבא, לאחר שבעת "מעשה דריפוס" פיטר את ריינד בגלל יחסו ל"מעשה" ההוא.¹¹⁸ פורסם גם שזולא מבקר בארץ ישראל ואוסף חומר לכתיבת רומן, ידיעה שהוכחשה עד מהרה.¹¹⁹ אולם אהדתו של אב"י לזולא עשתה כנפיים, ובהמגיד לישראל דווח שזולא נמצא בירושלים כבר שבועות אחדים, אוסף חומר לרומן חדש, ו"משתעשע הרבה עם אליעזר בן יהודה והוא מאיר פניו אל התנועה הציונית". ידיעה זו הוכחשה כקודמתה.¹²⁰ כן פורסם שהזיפן אסתרזהזי אשר הודה כי זיף את הרשימה שבגללה נשפט דרייפוס כבוגד נמצא עכשיו באמריקה.¹²¹ לקראת סוף אותה שנה החלו לדלוף שמועות כאילו מסר דרייפוס סודות צבאיים לרוסיה! המידע הכוזב הוכחש בעיתון *Radical Le* (הרדיקל), ודרייפוס הודה על כך במכתב גלוי לעורך, והוסיף שגסטון גליפה הודה לפני יוסף ריינד כי לאסתרזהזי היו שני עוזרים וכי לו עצמו, דרייפוס, לא היה כל מגע עם הגרמנים או הרוסים. כשנודע לגליפה על מכתבו של דרייפוס הוא פרסם מכתב גלוי בעיתון *Journal des Débats*, ולפיו מכתבו של דרייפוס נועד להשיב לתחייה את משפטו ולכך לא ייתן יד. לטענתו, דרייפוס כבר ביקש סליחה ובכך הודה באשמתו, וכידוע

כולו, הואיל והאנטישמנים שחזרו בו את משפט טיסה אסלר (אפריל 1882) הנודע לשמצה.¹⁰⁸ במהלך החודשים הבאים התייחס **הצבצלת** בעיקר ל"דרייפוסיאדה האוסטרורצ'כית", לפוגרומים שהיכו בקהילות ישראל, לעלילות הדם ולשאר הגילויים האנטישמיים הרבים במדינות אירופה. **הצבצלת** קיווה לישועה מן השמים: "אנא ה' אדון הכל! [...] הושע אמללים ארוכתנו הצמיח, ארוכת הגלות [...] הקהל את העם אסוף הנדחים אל היכל אומך אחוזות הורים ארץ האבות השב הדרת אריאל הר המוריה" וגו'.¹⁰⁹ בעל העיתון הלין על התגברות האנטישמיות וטען שגם באמריקה "השנאה לעם ישראל כבר החלה למצוא מסילות", אולם מערכת המשפט האמריקנית, בשונה מזו שבצרפת, ידעה להתמודד בהצלחה במשפט עלילה שנערך בשנת 1898 נגד איש הצבא הנוצרי, קפטן אוברלין מ' קרט (Oberlin M. Carter; 1856-1944) שהואשם בהונאת הצבא.¹¹⁰ בית הדין הצבאי הרשיע את הנאשם בשנת 1899. בעקבות גזר הדין שברו את חרבו וזכויותיו נשללו, כשם שעוללו לדרייפוס, אך הנשיא ויליאם מקקינלי מינה חוקר. החוקר ניקה אותו מאשמה ובית המשפט זיכה אותו והעניש את מעליליו.¹¹¹

הצבי חדל לצאת לאור בראש השנה תרנ"ט (1898), כשדרייפוס היה כלוא באי השדים. הופעתו נתחדשה בט"ו בכסלו תר"ס (17.11.1899). תחילה פעמיים בשבוע, בימים שלישי ושישי, והחל בכ"ב בכסלו תר"ס (24.11.1899) ראה אור גם העיתון **השקפה** לאחר הפסקה של שבעה חודשים, בתדירות של פעמיים בחודש.¹¹²

אב"י הביא עמו חידושים ושיפורים רבים בשובו ממסעו. הראשון שבהם הוא עיצובם המודרני של עיתוניו. חודשים אחדים היה עמוד השער של **הצבי**, "עתון לחדשות לספרות ומדע, להלשון ועניני המדינה", ובמרכז עמודו הראשון – מברקים בשתי שפות, עברית וצרפתית (Nos Depeches). בגיליון הראשון הוא התייחס לעלילות הדם ולמשפטים וציין ש"עמנו כלו טובע בים [...] צוררנו אוכלים אותנו בכל פה [...] עלילת הדם, שבה לתחיה ומתפשטת כקטב בארצות רבות".¹¹³

בגיליון השני סיכם אב"י את השנה שבה היה העיתון סגור. לדעתו, האירוע הגדול והיחיד בשנה החולפת שמילא את "חללו של כל העולם כלו והשעה את כל המחשבות והלהיט את כל הלבבות [...] היה **מעשה דרייפוס**". הוא הביע את ביטחונו שהפעם "שמי הרקיע כבר החלו להכסיף [...] והחלו להבקיע קרני אילת השחר של הצדק".¹¹⁴ אך לא יכול היה לצפות שתעבורנה עוד שש שנים תמימות עד שאור הצדק ייראה ברבים.

הפרשה והסתעפויותיה סוקרו גם בשנת תר"ס (1900), אלא שאב"י התמסר לכתיבת מילונו, נטל פסק זמן מעריכת העיתון והפקיד את המלאכה בידי יודילוביץ'. בחורף דיווח נחום סלושץ מפריס שיש בדעת אמיל זולא לבוא לירושלים ולכתוב בה שני ספרים, האחד על תקופת ישוע הנוצרי והשני מימי ההווה, ואב"י כתב בהתלהבות, "אחרי לורד ורומא – ירושלם... ואנו מאושרים כי זכינו להיות הראשונים לבשר הבשורה הגדולה בעולם הספרות".¹¹⁵ שמועה חסרת שחר זו תחזור על עצמה כעבור שנתיים.

הדיון המשפטי ברוך עורר סקרנות רבה גם מחוץ לגבולותיה של צרפת ותועד לראשונה בקולנוע. טרובדור סרטים נודד, האיטלקי קולורה סאלבאטורה, אשר החזיק במכונת הקרנה ידנית ועמה עבר מעיר לעיר להקרין את סרטיו, הגיע כעבור חודשים אחדים לירושלים להקרין את הסרט **יומן משפט דרייפוס**. אב"י קידם בהתלהבות רבה את הנווד האיטלקי, ובמיוחד התרגש מן הסרט שהוקרן בירושלים

הודאתו. השני, שבמכתבו של ציר גרמניה בפריס, הנסיך פון מינסטר, ליוסף ריינך, הובהר מפורשות שפון שוורצקופפן היה במשא ומתן עם אסתרזי ושאת דרייפוס לא הכיר. ולבסוף, שמכתב הנוגע לתנועת הצבא ברכבות זייף אנרי (H.J. Henri) בשעה שדרייפוס היה כבר בבית האסורים.¹²⁸

אב"י לא הסתיר מקוראיו את המחלוקת שפרצה בין קלמנסו לפיקר, שתבעו דיון משפטי בבית הדין הצבאי, שרק בכוחו להשיב לדרייפוס את כבודו, לבין ז'ן ז'ורס וחבריו, שהטילו ספק באמינותו של בית דין צבאי.¹²⁹ באותם חודשים בתרס"ד נחשפה לפני הציבור בארץ ישראל מסכת הגילויים על המסמכים המזויפים ובכללם אלה שהוצגו בפני בית המשפט ברן, כפי שהוצגו בעיתוני צרפת. באחד הדיווחים צוין שהשופט החוקר אַתְלֶן גילה פקיד צבא מזייף רשומות. הוא הביע את אמונו המוחלט בבית המשפט העליון שיעיין בסוף החודש בבקשת דרייפוס לשוב לבדוק את העניין ובתוך חמישה חודשים יצא הצדק לאור.¹³⁰

ואכן, כעבור חודש ימים הסתבר שהתובע הכללי מנואל בודואן הצליח לשכנע את בית המשפט (15.3.1904) לבדוק מחדש את עמדתו.¹³¹ בידיעה נוספת, שביטאה את האופטימיות שפשטה גם בירושלים, הבהיר אב"י שגם אם זוכה דרייפוס, והסיכויים רבים שכך יהיה, הוא ישוב לשיירות צבאי לזמן קצר בשל בריאותו הרופפת.¹³²

בשנת תרס"ה (1905) **חבצלת**, שנערך בפועל בידי גד (גפ"ן, גפן), בנו של פרומקין, לא דיווח על הפרשה כלל. העורך ובנו לא תלו תקוות רבות בהליך המשפטי המייגע, ופרסמו את שירו הסאטירי של בר נ"ש [=נח שפירא], "מכתם מ'אי השדים'" ("למקרה השנות משפט דריפוס, זכר לימי גלותו על האי הנזכר").¹³³

ברגל אחת
הנני עומד במחנה היהודים,
כי בן להורים עברים נולדתי,
אף כי דעת אחי המרודים
לא חפצתי ואף לא למדתי...
ברגל השניה
הנני עומד במחנה הגויים,
כי בינם גדלתי מעודי,
אף כי ירדפוני גם לעין רואים
ולעפר ישכינו את כבודי...
ובעוד רגל –
במחנה השדים אני עומד כבר:
בעון יהודתי שלחתי הלום –
על לא עון בי – וכאסיר אל כך
את עקבי ישמרו כל היום...
אכן פלא!
כמה חכם הראש לבית אבי
לראות את הנולד בחיים:
הכי קרא מאז – לפצעי לבבי –
משפחתי בשם "שְׁלֵשֶׁת־הַרְגָלִים"!!...

הזיכוי

מראשית תשרי ועד טבת תרס"ו (1905-1906) עסק **השקפה** בעיקר בפרעות ביהודי רוסיה, ולפתע (בגיליון 20) נשתרבה ידיעה קצרה כי הקצין הזייפן אנרי, ששם קץ לחייו, חי בברזיל. העורך הבטיח

הממשלה בראשות ולדקרוסו החליטה לקבל את הכרעת הדין ברן. על טענה זו השיב דרייפוס שמעולם לא ביקש סליחה, וכאשר ניתן פסק הדין ברן הוא חתם בו בערב על ערעור לבית המשפט העליון. אחיו מתיה בא אל תאו ב" 11 בספטמבר עם מכתב מגליפה שר המלחמה, ובישר לו שהממשלה הסכימה לסלוח לו, אולם ערעורו אינו מאפשר זאת. משום כך הוא נאות למשוך את ערעורו, כי כשל כוחו להמתין לערעור ולגרום סבל נוסף למשפחתו.¹²²

בשנים תרס"ס-תרס"ב (1900-1902) התכנס **חבצלת** בתחומי היישוב הישן ופרסם מידע רב על הסוגיות שהעסיקו את יהודי ירושלים, חברון, צפת ויפו. במקביל הוא דיווח על המתרחש בערי תורכיה. כתבו בווינה, מו"ח, ריכז מידע רב על גורלן של קהילות ישראל ובמיוחד על עלילות דם, על פרעות ושאר מרעין בישין שפקדו באותן שנים את יהודי אירופה וצפון אפריקה.

בראשית תרס"ג (1902) הלך לעולמו אמיל זולא, שעה שאב"י ורעייתו שהו בחו"ל ועיתונם הופקד בידיו של איתמר בן אב"י. פטירתו בטרם עת של אחד מגיבוריה המרכזיים של הפרשה הייתה עניין לענות בו. כבר בגיליונו הראשון של העיתון דיווח בן אב"י על האסון הכבד, ובמסגרת שחורה נכתב: "אמיל זולה ז"ל נפטר פתאם ב" 29 ספטמבר בלילה לשנת שתיים וששים לימי חייו". באותו גיליון הוא קונן על "בכי נסתר מלא בפרט את עיני העם היהודי הגדול", ושיבח את זכרו של זולא הסופר, "חולם החלומות היתר גאוני יתר ישר, היתר אמיתי" וכולי.¹²³ בן אב"י תיאר את הלווייתו ש"היתה נהדרה", ציין שבין שאר ההולכים אחר מטתו היה "דריפוס היהודי לבוש בגדים פשוטים", והכביר תיאורים מן העיתונים הלוועזיים. רבים ממעריציו של זולא המת החליטו לקרוא בשם זולא את כל הילודים בחודש תשרי בצרפת, והוחלט לרשמו בספר הזהב לצד גדולי ישראל.¹²⁴

בתום השנה הסתלק לעולמו גם לזר והוא בן 38 שנה בלבד. בן אב"י בחר לא לדון ביהדותו של לזר, מיעט לספוד לו והסתפק בפרטים האלה: "בשורה רעה באה מפריז, כי הסופר המפרסם ברנר לזר שבק חיים לכל חי. הראשון אשר העז לקרוא הקריאה [...] כי דריפוס חף מפשע". הוא ציין שלזר היה מלכתחילה רחוק מענייני העם היהודי ורק במשך השנים התקרב אליו והצטרף אל התנועה הציונית.¹²⁵ לימים ציינה חמדה את יחסו המיוחד של בעלה אל לזר וחבריו, וכך כתבה: "לפני עיני רוחו עמדו תמיד למופת הלוחמים בעד חפש ואור בצרפת, הסופרים אשר בידם האחת החזיקו את העט ובשניה את האקדח להגן על עצמם מהתנפלות מתנגדיהם".¹²⁶

גם בתרס"ד (1904) נמנע אב"י להרחיב את עיסוקו בפרשה והסתפק במסירת פרטי מידע מעטים, אך חידש את מדורו "משפט דריפוס". הוא ציין בשמחה, בהסתמכו על מידע בלתי מבוסס ואולי על תקווה מוקדמת, כי שעת הצדק לדרייפוס הגיעה. שר המלחמה לואי אנדרה (André) בדק את כל הכתבים והתעודות והתברר לו שפסק הדין ברן ניתן על יסוד זיופים. הוא מסר לשר המשפטים את מסקנותיו והממשלה החליטה למסור את הממצאים לוועדה משפטית לחוות דעת אם להחזיר את העניין לבית הדין. הכותב היה משוכנע שכך יחולט, בגלל הזיופים ובגלל אחד מחברי הוועדה, היהודי פרדיננד אלפנדרי.¹²⁷ כעבור ימים לא רבים התחזק העיתון בתקוותו על סמך החלטת הוועדה להחזיר את הסוגיה לדיון נוסף, בהתבססו על שלושה דברים: הראשון, שעדותו של גריבלין, שומר הכתבים במשפט ברן, כאילו ראה את פיקר ואת עורך הדין לבלואה בודקים את הכתבים – דברי שקר הם, על פי

הצדק והאמת". ראש הטקס, גנרל ז'ילן, הודה למגלה הזיוף טרג' (A. L. Targe), שכבר ב־4 באוקטובר 1903 דיווח על ממצאיו, והעניק גם לו אות כבוד. הוא פנה אל דרייפוס וקרא: "בשם נשיא הקהילה ובכח ההרשאה הנתונה לי אני עושה אותו מיור דרייפוס פקיד לגיון הכבוד", חיבק את דרייפוס וקרא בקול: "יחי הצדק! יחי הצבא! יחי פיקר!". ופיקר שהתבונן בטקס מחלון חדרו קרא: "לא! לא! דרייפוס!"¹⁴¹ באותם שבועות הסתפק **הבצלת** בפרסום "מברקים" (טעלעגרמים), ש"הגיעו אל שולחן המערכת" מפריס,¹⁴² וזמן קצר לאחר מכן פרסם מו"ח **הבצלת** רשימה מחורזת ובה ביטא את שמחתו:

(בסמין טוב ומזל טוב!) היהודי הנאמן דרייפוס עמל ואון בו בהביטו ורואה עליו המיטו, כי מרגל הוא החליטו, תבעוהו למשפט ונענש להיות כשעיר המשתלח לעיייִעזאזל ירכיבו? הפשיטו, אח"כ שרביט חסד לו הושיטו, ויצא לחפשי בתורת נדבה, אבל הוא בתור האדם במעלה לא חנינה אבה, כי־אם משפט אמת דרש ושאלתו לא ריקם שבה, ונמצא נקי מכל חשד והושב על כנו בצבא.

ראו אנכי נותן לכם סמנים בסדר א"ב למזכרת תפארת:

אמרו בשרו גילה דיצה הוד והדר זכות חסד חן טוב! אתא בקר בא-גד בטל גזר דין דרייפוס הנאשם ועדים זוממים חזו טפלו! זה חלק טהור-ידיים, יען כי לחנם כבודו לקח, זדים חפרו טמנו יקושים, כרו לפעמי מצודים, לחץ מכאוב גורא סבל; עתה פניו צוהלים קרנו רוממה שגאי שם תהלת! נצחו סניגוריו עוזריו פיקארט, צאלא, ענדוחו פאר צדקת קאפיטאן, סכלו עצת סוררים ערומים עריצים פריצים פקדי צבאות צרפת, סגרה עולתה פיה, צורריו קמו רודפיו שתו תרעלה קושטא קאי קשר רשעים שקר תרמיים.¹⁴³

בסכמו את אותה שנה התעלם **הבצלת** מן הזיכוי המוחלט, מן החוק שנתקבל (15.7.1906) להחזרת דרייפוס ופיקר לצבא ולהעלאתם בדרגה ומהפרשה כולה, ובחר להתייחס לפרעות שהתחוללו ברוסיה.¹⁴⁴

אחרית דבר

פרשת דרייפוס וספיחיה בצרפת ומחוץ לה והשפעותיהן על המשטרים בצרפת ובמדינות המלוכניות השכנות לא הסעירו את יהודי ארץ ישראל, כפי שמעידים עיתוני הזמן. הפרשה, שהטילה כתם חמור על נאמנותם של היהודים לשלטונות בארצות פוריהם, והבעירה רגשות ומעשים אנטישמיים, הותירו אותם אדישים משהו.

חשיבותה של פרשה נמדדת בדרך כלל על פי תדירות הופעותיה בתקשורת ונפחן, אופי ההופעה (דיווח, פרשנות, הבעות דעה) ומספר בעלי הדעה, איכותיהם וגיוונם. על פי אמות המידה הללו ניכר ההבדל המהותי בין שני העיתונים הירושלמיים היריבים. אב"י נרעש מן הפרשה בשנותיה הראשונות וגדש את עיתוניו **הצבי והשקפה** במידע רצוף ובהבעת עמדותיו, בהנחה שיעניינו את משכילי היישוב. לעומתו י"ד פרומקין, מו"ל **הבצלת**, ובעקבותיו בנו גד, שמרו על פרופיל תקשורתי נמוך, ופרט לפיסות מידע שתורגמו מעיתוני חו"ל לא הביעו את דעתם. קוראי שני העיתונים הללו מיעטו להגיב על העולות, על חוסר הצדק ועל הטיות הדין שנחשפו, והעדיפו להמתין לסיומה של הפרשה, בבחינת "לא תעירו ולא תעוררו". הדעת נותנת שציבור קוראי **הבצלת** התעניין יותר בגורלם של יהודי מזרח אירופה מאשר בזה של יהודי צרפת וצפון אפריקה. עם זאת עדיין נשארת פתוחה השאלה אם חששו להביע דעה שמא יבולע ליהודים בצרפת, או בארץ ישראל, או נמנעו מלהגיב כדי לא להכעיס את הברון, את כ"ח, את יק"א וארגונים אחרים. לאלה לא מצאתי תשובה חד משמעית.

להרחיב בגיליון הבא, אלא שגם בגיליון הבא אין ביטחון מלא במידע הזה, שהרי קיימות ידיעות מוצקות שאנרי נמצא שחוט במיטתו.¹³⁴ בחודשים סיון-תמוז תרס"ו (1906) התחוללו פרעות ביהודי דרום רוסיה ומערבה בידי פרובוקטורים מנוסים, תחילה בביאליסטוק ולאחר מכן בערים אחרות שבהן חיו אלפי יהודים. המדור הקבוע "ברוסיה" השתנה בהשקפה ובמקומו נפתח מדור מיוחד בשם "המעשים ברוסיה". גם **הבצלת** הרבה לדווח על "שבר עמנו ברוסיה" וקרא לעצרות המונים להתפלל לשלומם של האחים ברוסיה.

לקראת סוף חודש סיון חידש אב"י את מדורו, הפעם בשם "ענין דריפוס", ובו דיווח על המשא ומתן לחידוש המשפט שיוכרע "ביום י"ה י"ו יוני זה".¹³⁵ במדור "חדשות כלליות" דווח על ישיבת בית המשפט העליון לערעורים שבמהלכה הצהיר התובע הכללי כי דרייפוס זכאי ואין מקום להעמידו למשפט נוסף.¹³⁶ כעבור שבועיים (25.6.1906, א' בתמוז) דיווח העיתון שוב על מסקנתו של התובע הכללי, שדרייפוס חף מפשע.¹³⁷ כעבור שלושה שבועות דיווח העיתון על הקטטה בין שר המלחמה ארתור גונס (Gonse) לבין פיקר שבעקבותיה נערך דו־קרב בין השניים. פיקר גבר על גונס, אך רחמיו נכמרו וגונס לא נורה למוות כצפוי. כמו כן נמסר על ביטול פסק הדין שנתקבל בבית המשפט ברן, וכי בעקבות החלטה זו תציע הממשלה הצעת חוק להשיב את דרייפוס ואת פיקר לשירות הצבאי, והוחלט גם להטמין את עצמותיו של אמיל זולא בפנתאון.¹³⁸

החלטת בית המשפט העליון מ־12 ביולי 1906 לבטל את פסק הדין ברן ולהעניק לדרייפוס זיכוי מוחלט (ריהביליטציה), שמה קץ לתריסר שנות סבל והשפלה לאיש ולבני ביתו, ולחרדות ולאכזבות ליהודי צרפת בפרט ובאירופה בכלל. עבור אב"י ואוהדי צרפת בארץ ישראל היו הימים 13 ו־14 ביולי 1906 "ימי הנצחון הגמור של האמת והצדק בצרפת ולהאנושות פלה".

פסק הדין שניתן ב־13 ביולי "קרע וביטל" את שפסק בית הדין הצבאי ברן בשנת 1899 וזיכה את דרייפוס לחלוטין. היסוד לזיכוי היה הגילוי שכל התכתובות היו מזויפות כשהוכח בעליל שמכתבו של הנספח הצבאי האיטלקי, קולונל א' פניזרדי (Panizzardi), לשורצקופון, מכתב שעליו הסתמך בית הדין בהרשיעו את דרייפוס, היה מזויף. לאחר שפרקליטו של דרייפוס, אנרי מורנר (Mornard), והתובע הכללי מנואל בודואן (Baudoin), הוכיחו שהמסמך זויף, לא נותר לבית הדין העליון אלא לזכותו מכל אשמה ברוב של 30 נגד 18. דרייפוס ויתר על הפיצוי הכספי שהיה זכאי לו, והתבקש לבחור את העיתונים שבהם תפרסם הכרעת הדין, פרט לעיתון הרשמי. למחרת היום הוקרא פסק הדין לפני בית הנבחרים והסנט, ובהצבעה שנערכה תמכו בו 473 סנטורים לעומת 42 מתנגדים, ובהם שר הצבא לשעבר מרסיה. במהלך הדיונים הודה הנשיא אנרי בריסון שמיד עם היוודע לו דבר זיפו של קצין הלשכה לסטטיסטיקה, אנרי, הוא דרש לעיין מחדש בפסק הדין, חרף התנגדותו של שר המלחמה גודפרואה קוויניאק. בדיון הסוער שפרץ בעקבות דבריו התלהטו הרוחות עד כדי החלפת מהלומות.¹³⁹ כעבור שבוע ימים נתפרסמה ידיעה טלגרפית מפריס, שבמשתה שנערך "בבית המועצה" הצבאי (אולם המטכ"ל הצרפתי) היכה אחד הקצינים את דרייפוס "מכת לחי".¹⁴⁰ למחרת היום פרסם אב"י את מאמרו "קשוט דרייפוס באות הכבוד לגיון הכבוד". במאמר הנלהב תואר טקס הענקת אות לגיון הכבוד לדרייפוס ולפיקר שנערך ב־21 ביולי בחצר בית הספר הצבאי בנוכחות קהל רב שהשתתף "במלחמת

- מנקודת מבטם של יהודי ארץ ישראל היו גיבוריה החיוביים של הפרשה זולא ולזר. דרייפוס עצמו נמנע מלהתבטא פומבית על תחושותיו הלאומיות או היהודיות, ויחסו לצינונות ולארץ ישראל היה מסויג ולא ברור.¹⁴⁵ בקלות יחסית אפשר היה להזדהות עם אישיותם המוסרית ומעשיהם, להתייחס אל הפרשה ולהביע עמדות חריפות נגד התנהלותם של גורמי הממשל והצבא ואישים הנגועים באנטישמיות, ששירתו אינטרסים פנים צרפתיים מובהקים. זו אולי הסיבה לכך שבארץ ישראל, ולא רק בה, שימשו השניים מוקדי הזדהות טבעיים. ערוץ ביטוי עקיף שימש גורלם של בני משפחת רוטשילד, שאפשר ליהודי ארץ ישראל להביע את תמיכתם בהם, להזדהות עם נרדפותם של היהודים ולהביע את שאט הנפש מן האווירה העוינת בצרפת.
- למרות התבטאותם המוגבלת של עיתוני ארץ ישראל, העיד כעבור שנים איתמר בן אבי שבשיח החברתי העסיקה הפרשה את הציבור היהודי ואף הסעירה רבים:
- אין לתאר את מה שאירע בארצנו מסביב "מעשה" זה, כפי שכינוהו אבי גם בעתונו, גם **החבצלת** מתחרתו [...] הויכוחים מסביב לאמורע הזה היו סוערים בכל בית. הללו מפארים ומרוממים ומקלסים ומהללים עד לשמים את המפקד הצבאי ואת דימנז' ולבורי סנגוריו – ובוכים בדמעות-שליש למקרא מכתבי המפקד לרעייתו, ונרעשים ממאמרי "הנמר" קלימנסו ומקריאת ה"אני מאשים" לאמיל זולא, והללו – הקיצוניים ביותר, קצתם מטילים את האשמה על [...] "אפיקורסותו" של הנאשם הגדול. בביטונו היה, כמובן, רוב ליל-שבת והיום שלאחריו מלאים רעש והמולה לרגלי מאמרי אבי על המאורע הגדול הזה. בויכוחים השתתפו כל פני-העיר, יהודים, ערבים וגם נוצרים. כגולת הכותרת לכל אלה היה מאמרו של מכס נורדאו, שמחברו **כתבו במיוחד ל"השקפה"**.¹⁴⁶ "סוס זקן של מלחמה אנוכי" – כך החל נורדאו את מאמרו המפוצץ שנכתב כמובן צרפתי ואבי תרגמו לעברית. עסיס רמונים! – נזעק רבי שמואל סלנט העיוור כבר, כשקראו באזניו את מאמרו של נורדאו.¹⁴⁷
- אכן, מאמרו של נורדאו "האידיאל הנצרך", על המשחיות כאידיאל היהודי הנצחי, נכתב לבקשת אבי, אך לא עלה בידי לאשש את תיאורו של בן אבי על העניין הרב שעורר. לאחר סיומה של הפרשה דנו עיתוני אבי בהיבטיה השונים ובספיחיה, ומדי פעם הושו פרשיות דומות לזו של דרייפוס אך ללא מוראן של מלכויות.¹⁴⁸
- ### הערות
- 1 גם בלבנון ובמצרים עסקו העיתונים הערביים בפרשה. ראו: ש' סחייק, "פרשת דרייפוס בעיתונות הערבית", מיכאל יד (תשנ"ז), עמ' קפז-ריד. רק לאחר ששוכנעו בחפותו של דרייפוס דרשו רוב העיתונים לחדש את המשפט, גינו את שלטונות צרפת ואת הצבא והסתייגו מגילויי השנאה ליהודים.
  - 2 נ' קליבלאט (עורך), **פרשת דרייפוס והשתקפותה בספרות, באמנות ובתקשורת**, תל-אביב תשנ"ב (1991). הספר כולל גם אמנות בעלת גוון אנטישמי. ל' נוצ'לין, "רגה ופרשת דרייפוס: דיוקנו של הצייר קאנטישמי", שם, עמ' 92-109; שלום עליכם, "דרייפוס בכתיבאליבקה", **כתבי שלום עליכם**, כרך ג, תרגם י"ד ברקוביץ, תל-אביב תשי"ט, עמ' פז-צג; ל' שוורצפוקס, "שיר דני על הקפטן דרייפוס", **קריית ספר**, סג, ב (תש"ן-תשנ"א), עמ' 638-685; נ' דורי, "פרשת דרייפוס והשתקפותה בשני רומאנים בלאדינו", **לאדינאר**, ג (תשס"ד), עמ' 113-125; י' טברסקי, **אלפרד דרייפוס: רומאן היסטורי**, מרחביה [1944]. הרומן פורסם לזכר בנימין זאב (תיאודור) הרצל בשנת הארבעים למותו. י' צלמונה, **בוריס שץ כוהן אמנות: חזונו ויצירתו של אבי האמנות הישראלית**, ירושלים 2006, עמ' 22. פסל מתתיהו החשמונאי שיצר
- בוריס שץ בפרס 1894 נעשה בהשפעת הפרשה.
- ג' קוך, "הוא זכאי! או לא? העתונות העברית והיהודית באירופה ובארץ ישראל בראשית פרשת דרייפוס; מאבק בעלילה אנטישמית או ניסיון לצמצם נזקים?", **קשר**, 33 (2003), עמ' 41-53, הערות 1-2 עמ' 53. המאמר מבוסס על מאמר קודם (ראו להלן הערה 7) ונוספו לו תיאורי עיתונים בצרפת ובבריטניה.
- ד' ויטל, **המהפכה הצינונית, ג: שלב ההכרעה**, תל-אביב 1991, עמ' 167-187; י' כהן, "פרשת דרייפוס והיהודים", בתוך: ש' אלמוג (עורך), **שנאת-ישראל לדורותיה: קובץ מאמרים**, ירושלים תש"ם, עמ' 307. במאמר הערות אחדות על יחס העיתונים העבריים במזרח אירופה לפרשה, ואף לא רמזו על יהודי ארץ ישראל (להלן: כהן, "פרשת דרייפוס"); י' שביט, "רוח צרפת ו'תרבות צרפת' ביישוב היהודי בארץ ישראל (1882-1914)", **קתדרה**, 62 (טבת תשנ"ב), עמ' 37-53 (להלן: שביט, "רוח צרפת"). המשפט לקוח ממאמרו, עמ' 37. שביט אינו מזכיר את הפרשה.
- ג' ירדני, **העיתונות העברית בארץ-ישראל בשנים 1863-1904**, תל-אביב תשכ"ט, הערה 150, עמ' 393. זהו האזכור היחיד של הפרשה בספרה.
- ג' קוך, "דרייפוס – הגילוי, המשפט, המכוכה: מה כתבה העתונות העברית בראשית הפרשה?", **קשר**, 16 (נובמבר 1994), עמ' 4-17 (להלן: קוך, "דרייפוס"); הנ"ל, "העיתונות העברית בראשית פרשת דרייפוס", **מעריכים ומכתבי עתים: עיונים בתולדות העיתונות העברית והיהודית**, תל-אביב 1999, עמ' 82-104 (להלן: קוך, "העיתונות העברית"); קוך, **מעריכים ומכתבי עתים**; השוו: ז' שטראוס, "תגובות ראשונות למשפט דרייפוס בעיתונות העברית", **מחקרים בלשון העברית ובספרותה**, כנס הלסינקי (ברית עברית עולמית), (סיון תשנ"ד, מאי 1994), עמ' 175-181. המאמרים הנדונים פורסמו ב**המגיד**, **המליץ והצפירה**.
- ג' קוך, "כי הלא תפארת היא לסופר עברי לחקות מעשי סופרי אירופה: אליעזר בן-יהודה ו'המודל הצרפתי' של העיתונות", **קשר**, 37 (2008), עמ' 33-38; י' לנג, "מאת כתבתו המדיני בצרפת: מאמרו המדיניים של אליעזר בן-יהודה בעיתון הירושלמי 'חבצלת'", **קשר**, 12 (נובמבר 1992), עמ' 67-75. ראו, למשל, "סיעת הבונפרטיים והיהודים", **האור**, 39, י' באלול תרנ"ב.
- אבי, "מחוז לארץ", **האור**, 6, כ"ד בשבט תר"ן. העיתון לה פיגרו הגדיל לעשות ופנה אל קוראיו בשאלה מדוע אין הרוטשילדים רצויים לעם ומה עליהם לעשות כדי להתחבב על הצרפתים. אבי, "לו הייתי רוטשילד!", **האור**, 13, ד' בטבת תרנ"ג, עמ' מו.
- 10 "כל דאלים גבר", **הצבי**, 8, כ"ט באדר תר"ן, עמ' ל.
- 11 הסיפור "פאסכל הרופא" (בהמשכים) פורסם ב**הצבי** בתרנ"ד (1894) עד סגירתו, וחזר והתפרסם בתרגומו של מר קר [מרדכי קרישבסקי] ב**השקפה**, החל בגיליון 1, ט' בשבט תרס"ב.
- 12 חמדה ב"י, **בנייהודה חייו ומפעלו**, ירושלים 1990, עמ' 164-165 (להלן: חב"י, **חייו ומפעלו**). אבי "אהב מאד את ארץ צרפת, את מאכליה את אנשיה ובכלל את הכל", **אצ"מ**, A43/37, בן אבי מירושלים אל אבי בקוושטא, י"ח בשבט א' תת"ל (1899).
- 13 ראשיתו בגיליון 12, י"ג בטבת תרנ"ז, וסופו בגיליון 50, כ"ט באלול תרנ"ז. אחד העם התייחס לפרק בגיליון 27, ז' בניסן תרנ"ז. ראו: "חקוי של התבטלות", "יילקוט קטן", **כתבי אחד העם**, עמ' רע-רעא.
- 14 י' קניאל, **אליעזר בן-יהודה בבית האסורים, הנוכה תרנ"ד / 1893 (אגרות)**, ירושלים תשמ"ד.
- 15 **חבצלת**, 4, 2.11.1894, עמ' 26. דרימון חיבר את ספרו *La France Juive* (צרפת המיוהדת) בשנת 1886. ספרו זכה לתפוצה יותר מכל חיבור אנטישמי. ראו כהן, "פרשת דרייפוס", עמ' 301. הספר הוחרם על ידי שלמה תג'ר, מתורגמן משרד ההשכלה העות'מני בירושלים מטעם השלטונות בארץ ישראל בגלל הפצת שנאת ישראל, ראו ידיעה ב**הצבי**, ג, 4, בחשון תרנ"ד.
- 16 "ידיעות אחרונות", **חבצלת**, 15, כ"ב בטבת תרנ"ה; "חליפות נשיאים בצרפת", שם, 16, כ"ט בטבת תרנ"ה, עמ' 124-125; "המהפכה בצרפת",

- שם, 17, ו' בשבט תרנ"ה.
- 17 "חדשות לבית ישראל", שם, 15, כ"ב בטבת תרנ"ה, עמ' 119, ההדגשה במקור.
- 18 "משפט פקיד הצבא דריפוס", **הצבאי**, 2, כ"ב בטבת תרנ"ה, עמ' 3. כעבור שנים אישר אב"י את נבואתו של דריפוס, "הוספה", שם, 7, (ח' בכסלו תרנ"ח).
- 19 "חדשות בישראל", שם, 3, 26.1.1895.
- 20 "בת קול מהעתונים", שם, 4, 2.2.1895. בסקירתו דיווח על התנפלות ההמון על דריפוס בצאתו אל האי רה שבו שהה עד לביצוע גזר דינו. אך הוא לא ציטט את **הצפירה**. ראו קוץ, "דריפוס", "העיתונות העברית".
- 21 "דברי ימי השבוע" [להלן, "די"ה"], שם, 35, כ"ט באלול תרנ"ה.
- 22 "בת קול מהעתונים", שם, 9, י"ב באדר תרנ"ה.
- 23 לואגר שב ונבחר פעמים רבות לראשות העיר וינה והיה בעל מעמד באוסטריה. ראו גם, "העולם הגדול, מחלת לוגר", **האור**, 15, ד' אדר ב' תר"ע, עמ' 3-4.
- 24 "דר' ליגר", **הצבאי**, 8, כ"ח בחשוון תרנ"ו, עמ' כח-כט; "המעשים בוינה", שם, 10, י"ב בכסלו תרנ"ו, עמ' לו; "בת קול מהעתונים", שם, 14, י' בטבת תרנ"ו, עמ' נג; "בת קול מהעתונים", שם, 15, י"ז בטבת תרנ"ו, עמ' נו. בסופו של דבר נבחר ד"ר שטרובך בגיבויו של לואגר. "וינה", שם, 33, י"ז בסיון תרנ"ו, עמ' (4).
- 25 "די"ה", שם, 12, כ"ו בכסלו תרנ"ו, עמ' מג.
- 26 "די"ה", שם, 13, ג' בטבת תרנ"ו, עמ' מה.
- 27 "חדשות בישראל", שם, 9, ה' בכסלו תרנ"ו, עמ' לד.
- 28 בראשית הפרשה שירתו בצבא כ-600 קצינים יהודים ובהם חמישה גנרלים. מ' קוטיק, **פרשת דריפוס**, תל-אביב 1982, עמ' 275 (להלן: קוטיק, **פרשת דריפוס**).
- 29 מו"ח, "המיצר לישראל נעשה ראש", **הבצלת**, 19, כ"ו בשבט תרנ"ו, עמ' 145. מו"ח הוא מחבר הספרים **משל ומליצה** (תרס"ו), ו**דברי חכמים וחיזוקים** (3 כרכים). הוא פרסם מאמרים בעיתוני הזמן, במיוחד **הבצלת**. ראו: איטשיל ביטטערמאן הכהן, **שארטקאוו**, "משנת היובל להחכם מו"ח נ"י לפ"ק", במלאת לו 75, **הבצלת**, 7, כ"ז בכסלו תרס"ה, עמ' 49-51.
- 30 "חדשות לבית ישראל", שם, 49, 13.9.1895, עמ' 414.
- 31 הזרנוני [מרדכי צבי זעפרן], "פתח תקוה, יום ג' ה' חוהמ"ס", **הצבאי**, 6, י"ד בחשוון תרנ"ו, עמ' כא. בהערה לידיעה זו ששלח מ"צ זפרן, ציין אב"י שהמכתב מפתח תקוה, שהקדימה את ראשון לציון בקיום האירוע, אבד, והתנצל על כך.
- 32 מרדכי סאלימן [סלומון], "פתח תקוה", **הבצלת**, 5, י"ד בחשוון תרנ"ו, עמ' 32.
- 33 הידיעה מיום י"ט בתשרי. "מסביב המושבות", **הצבאי**, 4, ר"ח חשוון תרנ"ו, עמ' יא; "ממזכרת בתיה הודיעונו אמש", **הצבאי**, 7, כ"א בחשוון תרנ"ו, עמ' כד.
- 34 "ציון במר תבכה", **הבצלת**, 16, י"ט בשבט תרס"א, על שמעון וולף ב"ר קלונמוס באראן וילהעלם קארל פאן ראטהשילד, שנפטר בפרנקפורט ע"נ מיי. רוב הגיליון הוקדש למאמרי הספד, וכן גם גיליונות 17, 18, 19 ועוד.
- 35 מ' שולמן, "יבנאל", **השקפה**, 67, י"ג בסיון תרס"ה, עמ' 4, 5; שם, 72 (כ"ח באייר תרס"ה), עמ' 1; שם, 74, ד' בסיון תרס"ה, עמ' 3.
- 36 "בת קול מהעתונים", **הצבאי**, 27, כ"ז בניסן תרנ"ו. השו" מ' גרץ, **הפריפריה היתה למרכז: פריקים בתולדות יהדות צרפת במאה הי"ט**, ירושלים 1982, עמ' 75-104. החיבור מתייחס לקודמיו של אדמונד, אך הוא מייצג את דימויו של בית רוטשילד בעיני חוגי האנטישמיים בצרפת משנת 1843.
- 37 פרסומו בבריטל עוכב עד אוקטובר 1896, לבקשת משפחת דריפוס.
- 38 ר"ס ויסטריך, "אמת וצדק בפרשת דריפוס: לואר, זולא וקלמנס", תרגמה עדה פלדור, בתוך: ד' גוטוויין ומ' מאוטנר (עורכים), **משפט והיסטוריה**, ירושלים תשנ"ט, עמ' 247-272 (להלן: ויסטריך, "אמת וצדק בפרשת דריפוס").
- 39 *Echo de Paris*, 31.12.1894
- 40 B. Lazar, "Le Nationalisme et L'emancipation Juive", *L'echo*
- 41 *Sioniste* b, 1901, p. 134. "ההתבוללות תטיל עליכם [נרדפי רוסיה] נטל של כבלים חדשים. אתם תגאלו רק כאשר תחיו על אדמה שלכם"; "אין הם [היהודים] יכולים למצוא חירות ממש אלא באוטונומיה", שם, עמ' 169. ראו: ויסטריך, "אמת וצדק בפרשת דריפוס", עמ' 251-252.
- 41 במארס 1895 פרסם לזר בפריס חוברת בשם *Antisemitisme et revolution*, ובעברית: ב' לאזאר, **אנטישמיות ומהפכה**, תרגם י' בנדיטר, ירושלים תשכ"ט. אין בה עדיין רמז למשפט דריפוס!
- 42 "חדשות בישראל", **הצבאי**, 5, כ"ד בחשוון תרנ"ח, עמ' יט.
- 43 ב-1893 רוטשילד נענה להוציא לאור עיתון נגד העיתון *Le Libre Parole*. ש' שאמה, **בית רוטשילד וארץ-ישראל: מפעלם של אדמונד וג'יימס רוטשילד בארץ**, ירושלים תש"ם, עמ' 37.
- 44 "מעשה קפיטן דריפוס", **הצבאי**, 6, א' בכסלו תרנ"ח, עמ' כ. בהוספה לגיליון זה דווח שדריפוס מחכה לרגע שישוב וייעע עם אשתו למקום שקט.
- 45 "מחברתו של ברנר לזר", הוספה ל**הצבאי**, 7, ח' בכסלו תרנ"ח.
- 46 צחוק הגורל הוא שבקונגרס הציוני הזה קבל לזר על שליטת השפה הגרמנית בו ותבע את כבודה של הצרפתית! ד' בן-נחום, "ברנאר לאזאר – מבשר ולוחם", **מאסף** לחקר תנועת העבודה הציונית והסוציאליזם, ט (אוגוסט 1977), עמ' 56-80.
- 47 ראו בהרחבה ר' ויסטריך, "מקס נורדאו ופרשת דריפוס", **נתיב**, שנה תשיעית, גיליון 30 (איייר תשנ"ו), עמ' 24-30. נורדאו העריך שהאנטישמיות היא תופעה נצחית ורק יישוב המוני יהודים בארץ ישראל יציל את העם היהודי.
- 48 אב"י, "לשאלת החנוך", **הבצלת**, 17, תר"ם; וכן התפרסם **בכל כותבי אליעזר בן-יהודה**, ירושלים 1943, עמ' 55-56, שם הבחין בין ז'יד, עברי וישראלי.
- 49 "מחברתו של ברנר לזר", הוספה ל**הצבאי**, 7, ה' בכסלו תרנ"ח.
- 50 א' לידוויפול, "ברנר לזר (דברים אחדים לתולדותיו ודמותו הרוחנית)", לוח אחיאסף: מאסף ספרותי עם תמונות וציורים לשנת תרס"ד (עורך: יוסף קלזנר), יא, ווארשא תרס"ד (1903), עמ' 455-460. לודוויפול ישב ליד מיטת לזר לפני מותו; ראו שם, עמ' 458.
- 51 "הכנסיה השביעית", **השקפה**, 93, י"ד באב תרס"ה, עמ' 2.
- 52 בראשית הפרשה שימש לודוויפול ככתב העיתון **המליץ** והוכיח הבנה רבה ומימונות בסיקור הפרשה, רקעה ופרשנותה. ראו קוץ, "פרשת דריפוס, העיתונות העברית".
- 53 א' לידוויפול, "שיחות יושב פריז", **השקפה**, 2, י' בחשוון תרנ"ח, 25.10.1897, עמ' 12-15. נדפס ב**הצבאי**, 4, י"ז בחשוון תרנ"ח, עמ' יד-טו; "חמשה פשעים", ספור מאת ברנר לזר, תרגום אברהם הסופר [לודוויפול], שם, 5, כ"ד בחשוון תרנ"ח, עמ' יח-יט. באותה שנה התפרסם בוורשה תרגומו לספרו של היפוליט קרנו, **המהפכה הצרפתית: קורותיה והשתלשלותה**, תרגום חפשי מן המהדורא הששית בשפת צרפת, ווארשא תרנ"ז. במחלקה לכתבי יד בבית הספרים הלאומי שמורים צילומים וקטעי עיתונות מאוסף לידוויפול וקטעי עיתונות שנכתבו בעיקר בידי פייר דריפוס, ראו: בית הספרים הלאומי. ms. Var. 548/30, וכן שם, 548/32. בתו של דריפוס מסרה לאוניברסיטה העברית חומרים מעזבונו בביקורה בירושלים ב-1975. באוספו של ד"ר מוטי פרידמן בירושלים שמורות גלויות ובהן דיוקנו של זולא, וגלויה ובה זולא, דריפוס ועוד.
- 54 מר קשישא [אברהם חן תמים], "צל עובר", **הבצלת**, 7, ר"ח כסלו תרנ"ח, עמ' 58.
- 55 מר קשישא, "ילידי נכרים", שם, 45, ט"ו מנחם אב תרנ"ז, עמ' 352-354.
- 56 ראו דיווחיו הרבים של "מן המודיעים" **המליץ** בשנים תרנ"ז-תרנ"ט. ד' ליו, **כתבים**, כרך ראשון: ירושלים של המול, כינס והדגיר ב' ריבלין, ירושלים תשל"ב, עמ' 135 ואילך עפי' המפתח.
- 57 "ירושלים", **הבצלת**, 35, ד' בסיון תרנ"ז, עמ' 272; "ירושלים", שם, 37, י"ח בסיון תרנ"ז, עמ' 288 ועוד.
- 58 על יוזמתו של נשות ירושלים, דינה סולומיאק ושרה תאג'יר, ראו: "כה תאמר לבית יעקב" ותגד ל'בני ישראל", **השקפה**, 5, ח' בכסלו תרנ"ח, עמ' 11-12.

- 59 כגון שאישה יהודייה נפטרה בבית החולים של המיסיון ולא הובאה לקבר ישראל כמצוות הרבנים, ועוד מקרים. אבגד, "יפו", שם, 1, כ"ו בתשרי תרנ"ח, עמ' 10; "די"ה", שם, 2, י' בחשוון תרנ"ח, עמ' 1.
- 60 "עלילת דם בעירנו", שם, 22, כ"ב באייר תרנ"ח, עמ' 1-2.
- 61 "האנטישמיות בצרפת", **הצבני**, 1, ד' בתשרי תרנ"ז, עמ' ג; "ראיון עם דר' לויגר" (ניתן לעיתון הצרפתי *מטן (Le Matin)*), **הצבני**, 12, י"ג בטבת תרנ"ז, עמ' מז.
- 62 א' לודוויפול, "מעמד המדיני של היהודים בצרפת", **הצבני**, 36, כ"א בסיון תרנ"ז; הנ"ל, "הפרעות באלז'יר", שם, ובגיליונות 37-38, כ"ה בסיון תרנ"ז-כ' בתמוז תרנ"ז.
- 63 W. Stephen, "The Antisemitic Riots of 1898 in France", *Historical Journal (JSTOR)*, 16 (1973), pp. 789-806
- 64 באותה שנה נשלחו חמישה תלמידים ממוקוה ישראל ללמוד בצרפת. "די"ה", **הצבני**, 14, כ"ז בטבת תרנ"ז, עמ' מז.
- 65 ראו רשימותיהם של א' רסקין, "בני נעורינו בפריז", **הצבני**, 2, 29, 47 ו-48 תרנ"ז, ולפיהן לומדים כ-400 יהודים מרוסיה בפריס, וכן אשר אוסובצקי, שם, 20, כ' באדר א' תרנ"ז, ועוד.
- 66 א' רסקין, "שיחות בעולם היהודי בצרפת", **השקפה**, 18, ט' בניסן תרנ"ח, עמ' 12-9.
- 67 על פי כהן, "פרשת דרייפוס", עמ' 303.
- 68 "אמיל זולא לטובת היהודים", **הצבני**, 34, כ"ג סיון תרנ"ז; "אמיל זולא ו... המלאך גבריאל", שם, 30, כ"ה באייר תרנ"ו, עמ' קטו.
- 69 אברהם אבא ראקובסקי תרגם לראשונה את המאמר לעברית והוא פורסם בתרנ"ח בעיתון **הצפירה**, גיליונות 20-24. המאמר שב ופורסם בספר, **אמיל זולא אני מאשים ACCUSE 1898**, ירושלים תש"ח, ויצא בדפוס בתמוז תש"ט. בספר פתח דבר מאת לאון בלום למהדורה העברית, שני תרגומים של המאמר-מכתב, הראשון בתרגום יצחק שנברג [=שנהר] וכן, על משמעותו ההיסטורית של ה"אני מאשים" וכרוניקה קצרה של עניין דרייפוס מאת בן ציון דינור (להלן: **אני מאשים**).
- 70 על המשפט ראו: א' טרויה, **אמיל זולה**, מצרפתית: ד' להב, אור יהודה 2005, עמ' 216-223.
- 71 **השקפה**, 17, ב' בניסן תרנ"ח, עמ' 10.
- 72 "אך מחוץ לגבולות צרפת כלום הרגישו בני אדם וכלום הכריזו למדי כי אכן מעשהו של זולא עלילת גבורה היה?" ל' בלום, פתח-דבר למהדורה העברית, **אני מאשים**, עמ' יב. לעומתו, ראו קובץ ספורים: א) חמש מתוך ב) הנפח ג) יוחנן גורדון מאת עמיל זולא, ווארשא תרנ"ט, תרגם לעברית נ' שלושש.
- 73 **הצבני**, 12, ט' טבת תרנ"ח.
- 74 אב"י אל יוסף נייגו (בצרפתית), ז' באדר אתתכ"ט (1.3.1898), אצ"מ, J41/225.
- 75 אחיטוב [בן טובים], "ירושלים", **הבצלת**, 23, כ"א באדר תרנ"ו, עמ' 180.
- 76 "מעשה דרייפוס", **הצבני**, 6, א' כסליו תרנ"ח; שם, גם בהוספה; שם, 8, ט"ו בכסלו תרנ"ח.
- 77 "אמיל זולא", **הצבני**, 15, ה' שבט תרנ"ח.
- 78 מלמד עברית, "רוח עריצות או: רוח הזמן", **הבצלת**, 16, י"ז שבט תרנ"ח, עמ' 126-127.
- 79 לודוויפול (זוויהל, ווהלין תרכ"ו-כ"ה בניסן תרפ"א, תל-אביב) ניסה לעלות לארץ ב-1890 אך לא נתאפשר לו ואחרי חצי שנה באלכסנדריה נסע לצרפת. יסד את הירחון *L'echo Sioniste* ודיווח **להמליץ** מפריס. השתתף בסיוור בארץ ישראל עם "המכבים הקדמונים" (1897), נכח בקונגרס הציוני הראשון וציר בקונגרסים אחרים. עלה לארץ בשנת 1907 במטרה לייסד עיתון, אך עבד בחברת הביטוח "גרשם". היה פובליציסט פעיל שפרסם **בהשלה** בכינויו "מדינאי", וכן **בהפעול הצעיר** ו**בהארץ**. ראו: ד' תדהר, **אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו, דמויות ותמונות**, ב, תל-אביב תש"ח, עמ' 673-674.
- 80 מר קשישא, "מחבל און", **הבצלת**, 39, כ' בתמוז תרנ"ז, עמ' 310.
- 81 **הצבני**, 22, כ"ד באדר תרנ"ח. במכתבה אל יודילוביץ, כ"ג בשבט תתכ"ט, דיווחה לו חמדה שמשפט זולא "הכריח אותנו להביא תלגרמים". אצ"מ, A192/1159.
- 82 בהקשר זה גילה אב"י לקוראיו חידוש טכנולוגי מתקדם יותר מן הטלגרף: "תללקטרסקופ" (Telelectroscop), "הנותן העתקות כתבאוריות ברגע". "די"ה", **השקפה**, 18, ט' בניסן תרנ"ח, עמ' 2.
- 83 "נצחון האור", **הצבני**, 25, י"ד בניסן תרנ"ח.
- 84 אצ"מ, A192/1159, חב"י אל יודילוביץ, אור ליום מוצ"ש, ו' בשבט תתכ"ט (1898). שרגא פייבל רוזן [רוזין], מורה, איכר ואיש ציבור בראשון לציון, הצטיין בקליגרפיה.
- 85 אצ"מ, A192/1159, חב"י אל יודילוביץ, ה' באדר תתכ"ט (תרנ"ח).
- 86 "די"ה", **הצבני**, 25, י"ד בניסן תרנ"ח. קדמה ליוזמה זו יוזמת יהודי מקוקו שחילק לעניים כיכרות לחם, עץ להסקה, נעליים, חלוקים ושמלות לפי הגימטריה של השם עמיל זאלא, "די"ה", **השקפה**, 18, ט' בניסן תרנ"ח, עמ' 3.
- 87 מן המודיעים [=דוד ילין], "מכתבים מירושלים" (יא), **המליץ**, 117, 31.5.1898.
- 88 י"ד אייזנשטיין, **אוצר זכרונותי: קורות תולדותי ומקרי יום ביומו** (יומן), חלק ראשון, נויארק מרחשוון תר"צ, עמ' 97. ראו: "מוזכרת כבוד זולא מאגודות האומנים", **השקפה**, 2, ו' בטבת תר"ס, עמ' 2-3: "נמסר שי לזולא צלם מעשה ידי אמן, צורת נצחון האמת ועל האדן דבוק לוח כסף וחרותם עליו: אנשי העבודה והמחשבה אגודות האומנים לאמיל זולא".
- 89 לדברי סוקולוב מעשה דרייפוס גרם לבנו של הברון, גיימס, לעזוב את צרפת ולהשתקע באנגליה. דוד יודה לבי-איש, ראשון לציון התרמ"ב-1882-התש"א-1941, ראשון-לציון 1941, עמ' 469.
- 90 כידוע פנה אסתהרזי פעמיים אל רוטשילד בבקשת עזרה ולא נענה. קטע ממכתבו בספרו של מ' קוטסקי, **פרשת דרייפוס**, עמ' 97-98. ראו: קוז, **מעריכים ומכתבי עתים**, עמ' 88.
- 91 בדיווחי העיתונים על דבריו בביקורו בארץ ישראל בתרנ"ט לא נזכרה הפרשה.
- 92 ריינן (1856-1921) חיבר שבעה כרכים על הפרשה. נלי לס, "התנועה הציונית בצרפת בין שתי מלחמות העולם", בתוך: בנימין פינקוס וזוריס בנסימון, **יהדות צרפת, הציונות ומדינת ישראל**, קריית שדה בוקר 1992, עמ' 74 והערה 4. על חלקם של היהודים המעטים הללו ראו דברי נורדאו בהרצאתו בקונגרס השני בבזל, 28 באוגוסט 1898. **כתבי מכס נורדוי, כתבים ציוניים**, תרגם ח' גולדברג, ערך פ' לחובר, ירושלים ותל-אביב תר"ץ, עמ' כז-כח (להלן: **מכס נורדוי, כתבים ציוניים**).
- 93 מד"ד [=יהודה גרוובסקי], "מארץ-ישראל", **השלה**, ד, תמוז תרנ"ח-כסלו תרנ"ט, עמ' 75-76; ההדגשה שלי. שב ונדפס בתוך מ' נאור (עורך), **על סף מאה חדשה: יהודה גרוובסקי-גור, תל-אביב 1979**, עמ' 91.
- 94 הילדים נמסרו לטיפולן של הסבתא, אמה של חמדה. חב"י, "המלחמה עם השטן", פרק ג, אצ"מ, 43/23/1A. כתב היד אינו של חמדה.
- 95 העיתונאים הצרפתיים בני הזוג דיקיקרסי (Duc-quercy) היו בני בית אצל אב"י בשנים 1899-1900. אנטואן דיקיקרסי עבד כנראה בעיתון *L'humanité*.
- 96 אב"י, "המאורע המדיני הגדול", **התרן**, 36, 23.11.1917, עמ' 2-4 (להלן: אב"י, "המאורע המדיני"). השו: חב"י, **חיי ומפעלו**, עמ' 177 ו-181.
- 97 חב"י, שם, עמ' 88.
- 98 אב"י, "המאורע המדיני"; חב"י, שם.
- 99 "ברוך הבא", **הבצלת**, 17, י"ח שבט תרנ"ט, 29.1.1899; "הבארן עדמונד ורעיתו בזכרון יעקב (מתוך מכתב פרטי)", שם, 19, כ' באדר תרנ"ט, עמ' 147-146.
- 100 מו"ח, "חדשות שונות", שם, 1, י"ד בתשרי תרנ"ט, עמ' 5; מו"ח, "אוסטריא", שם, 6, כ"ו מרחשוון תרנ"ט, עמ' 45.
- 101 "חדשות בישראל", שם, 22, כ"ג באדר תרנ"ט.

- 126 חב"י, "חברת כי"ח ואליעזר בן יהודה (למלאת כ"ט שנים לפטירתו של מחיה השפה)", **מחברת** (שנה א), א, טבת תשי"ב.
- 127 "משפט דריפוס", **השקפה**, 12, כ"ט בכסלו תרס"ד, עמ' 88. הכוונה לפרדיגן אלפנדרי (1837-1910), משפטן שנתמנה לבית המשפט Court de Cassation בפריס ב-1894.
- 128 "משפט דריפוס", שם, 16, כ"ז בטבת תרס"ד, עמ' 119.
- 129 "משפט דריפוס", שם, 17, ה' בשבט תרס"ד, עמ' 127.
- 130 "חדשות: משפט דריפוס", שם, 22, י' באדר תרס"ד, עמ' 167; "משפט דריפוס", שם, 37, ח' בתמוז תרס"ד, עמ' 353: דיווח מעיתונו של ז'אן ז'ורס, *L'humanité*, על השופט החוקר אתלן שמצא כי משרד המלחמה שיחד עדים. בבואו לראות את ספרי החשבונות ראה החוקר את פקיד הצבא דוטריש מוחק פרטים.
- 131 "משפט דריפוס", שם, 26, ט' בניסן תרס"ד, עמ' 212-213.
- 132 "משפט דריפוס", שם, 45, ז' באב תרס"ד, עמ' (7).
- 133 **הבצלת**, 21, ז' באייר תרס"ד, עמ' 167.
- 134 **השקפה**, 20, ב' בטבת תרס"ו, עמ' 6; שם, 21, ו' בטבת תרס"ו, עמ' 6. אנרי שם קץ לחייו ב-31 באוגוסט 1898.
- 135 "ענין דריפוס", שם, 66, י"ט בסיון תרס"ו, עמ' 2. המדור חדל להופיע.
- 136 שם, 69, כ"ט בסיון תרס"ו, עמ' 1.
- 137 שם; שם, 72, י"א בתמוז תרס"ו, עמ' 7.
- 138 "חדשות כלליות", שם, 76, כ"ו בתמוז תרס"ו, עמ' 2.
- 139 [ללא שם מחבר], "נצחון הצדק והאמת", שם, 78-79, ד'-ה' באב תרס"ו. **הבצלת** ציין בשמחה את ניצחון סנגוריו של דריפוס ואת החזרתו לצבא. מו"ח, "שיחות חיות", **הבצלת**, 37, ו' באלול תרס"ו, עמ' 311.
- 140 "חדשות כלליות", **השקפה**, 81, י' באב תרס"ו, עמ' 2.
- 141 שם, 81, י"א באב תרס"ו, עמ' 6. לפי העיתון שמו היה גלן. דריפוס גויס בדרגת "קומנדן" ב-15 באוקטובר 1906, 12 שנה בדיוק מהיום שנעצר.
- 142 "טעלעגראמים", פאריז 15 ביוני – בית המשפט הגבוה נאסף [...] בדלתים סגורות". **הבצלת**, 33, כ"ט סיון תרס"ו, 22.6.06, עמ' 258; "פאריז, 25 יוני – הקטגור הראשי אמר בפני השופטים שדריפוס חף מכל אשמה", שם, 34, י"ב תמוז תרס"ו, עמ' 266; "טעלעגראמים: פאריז 16 יולי 'דריפוס (אשר יצא זכאי בדינו) והורם למעלת מאיאר, קבל משרה בהבטעדיע השנים עשרה של המורים בכלי תותח", שם, 35, ב' במנחם אב תרס"ו, 24.7.1906, עמ' 295.
- 143 מו"ח, "שיחות חיות", שם, 37, ו' באלול תרס"ו, עמ' 311.
- 144 הנ"ל, "פרטי שנה זו (תרס"ו) לפ"ק", שם, 39, י"ז אלול תרס"ו.
- 145 א' מנצ'ר, "פרשת דריפוס בלבוש עברי מקורי", **כיוונים**, 17 (סתיו תשמ"ג, נובמבר 1982), עמ' 139. על דעותיו המבולבלות ראו: **די וועלט**, 31.1.1902, עמ' 5. דריפוס סירב להתראיין אצל אורי קיסרי לעיתון ארץ-ישראל.
- 146 בהציגו לקוראיו את מקס נורדאו כתב: "הסופר המהולל [...] חובב ציון הנלהב [...] בחבתו לציון ובחפצו להועיל לבני עמו איש יהודה ויושב ירושלים ישמיע דבריו בגליונו מעת לעת", **הצבני**, 49, כ' באלול תרנ"ז, עמ' רגג, ההדגשה שלי.
- 147 א' בן אבי, **עם שחר עצמאותנו: זכרונות-חייו של הילד העברי הראשון**, תל-אביב 1961, עמ' 80. הכוונה למאמרו של נורדאו, "האידיאל הנצרך", **השקפה**, 1, כ"ו בתשרי תרנ"ח, עמ' 1-3. המאמר חזר ופורסם בשם "האידיאל ההכרחי", ראו: **מכס נורדוי, כתבים ציוניים**, עמ' קפב-קפז. ראו תגובת מר ינוקא, "דמדומי חמה", ב, **הבצלת**, 4, י' בחשוון תרנ"ח, עמ' 30.
- 148 ראו למשל, ל, "הסמוס המסתרי מי הוא הפרשע?", **הצבני**, 91, ז' בשבט תר"ע, עמ' 3, על האשמתו חסרת הבסיס של הפריכטר, שנפל קורבן להאשמות שווא של קציני צבא אוסטריה כאילו שלח מכתבים וגרגרי רעל ("מעשה דריפוס באוסטריה"). א' בן אבי, "שוב צלו של דריפוס", **האור**, 99, ח' בשבט תרע"ג. בעקבות שובו של דה פטי די קלאם, "אחד החוטאים הגדולים בענין דריפוס", לשיירות הצבאי, והתפטרותו של שר הצבא בורז'ואה מילרן (עפ"י מברק מרויטרס), לדעתו צרפת נסוגה לאחור. שם, עמ' 98.
- 102 אב"י (קושטא) אל חב"י, כ"ט נובמבר ול' בנובמבר 1899, אצ"מ, A43/4. חלקים מן המכתב פורסמו ב**העולם**, כא, 27.1.1938, עמ' 391-392.
- 103 יונתן בר"י בירנבוים מקראקא, "שאלת היהודים וישוב א"י", **הבצלת**, 40, י"ז באב תרנ"ט, עמ' 314-315.
- 104 הכרוז שמור בבית הספרים הלאומי. ראו: צ' ברס, **תערוכת היובל: מאה שנים של ספרים: בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי תרנ"ב-תשנ"ב**, ירושלים תשנ"ב, עמ' נב.
- 105 מו"ח, "אוסטריא", **הבצלת**, 3, ב' בחשוון תר"ס, עמ' 16-17.
- 106 מו"ח, "לראשית השנה", **הבצלת**, 2, כ"ה בתשרי תר"ס.
- 107 לפי **האנציקלופדיה יודאיקה**, הערך Hilsner Case. "זולא" של משפט זה היה תומס ג' מסריק, לימים נשיאה הראשון של צ'כוסלובקיה. על איסור הפצת החוברת של מסריק, "ההכרח לבחון מחדש את המשפט של פולנה". "אוסטריא", **הבצלת**, 9, כ"ט בכסלו תר"ס, עמ' 63-64.
- 108 "אחרי דריפוס הילונער", שם, 3, ב' בחשוון תר"ס, עמ' 13.
- 109 מו"ח, "אלו הן אשמות", שם, 9, כ"ה בכסלו תרס"א, עמ' 71.
- 110 המשפט נפתח ב-12.1.1898 והעניין נדון בקונגרס, בסנט ובוועדות ממשל שונות במשך חודשים ארוכים, והוסיף להסעיר את דעת הקהל עד שנות הארבעים. על ההשוואה עם משפט דריפוס ראו: **ניו יורק טיימס**, 2.10.1899, עמ' 6; שם, 30.8.1899, *Independence*, 51 (5.10.1899). ובהרחבה: Carter Oberlin M., United States versus Oberlin M. Carter, Captain, Corps of Engineering, U.S.A., before general court martial convened at Savannah, Ga., January 12th, 1898 -- Charges, Abstracts of Evidence and Briefs of Arguments (In five parts) 1898; F. P. Blair, *To Every American who Believes in Fair Play*, Chicago 1901
- 111 "חדשות שונות", **הבצלת**, 7, א' בכסלו תר"ס, עמ' 44, 49; שם, 8 ט"ו בכסלו תר"ס, עמ' 54-53; "עלילת דם", שם, 10, י' בטבת תר"ס, עמ' 77; "אמעריקא", שם, 2, כ"ו בתשרי תרס"א, עמ' 13 ועוד.
- 112 לאחר פעילות נמרצת בירושלים ובקושטא נחתם הפירמאן בכסלו תר"ס והגיע לידי חמדה ועל שמה ביום שישי, כ"ז באדר א' תר"ס (23.2.1900). אב"י שב לירושלים ומכר את בית הדפוס, שהועתק לשכונת אהל משה, לבן ציון טראגן ולשלמה ישראל שיריזלי.
- 113 "ד.י.ה.", **השקפה**, 1, כ"ב בכסלו תר"ס, עמ' 2; "בעולם המדינות", שם, עמ' 12-11.
- 114 "עניני המדינות", **הצבני**, 2, י"ט בכסלו תר"ס, עמ' 1; "בעולם המדינות", **השקפה**, 1, עמ' 11-12, ההדגשה במקור.
- 115 "אמיל זולא בירושלים", שם, 19, י"ט בשבט תר"ס, עמ' 1. גם בצרפתית באותו עמוד. נ' סלושק, "שיחה עם אמיל זולא", שם, עמ' 3-6.
- 116 חידה [חב"י], "ראינע", **הצבני**, 48, ד' בסיון תר"ס; שם, 50, י"ח בסיון תר"ס.
- 117 **השקפה**, 30, י"ט באב תרס"ב, עמ' 224.
- 118 שם, 7, כ"א באדר תרס"ב, עמ' 55.
- 119 **די וועלט** פרסם ידיעה שזולא שוהה בירושלים והסתמך על מברק שנשלח מירושלים לעיתון האלכסנדוני *Egyptian Gazette*. לדברי אב"י הכול היה בדוטה. "השבוע", **השקפה**, 16, ב' באייר תרס"ב, עמ' 120.
- 120 "ירושלים", **המגיד לישראל**, 18, כ"ד בניסן תרס"ב, עמ' 203; "ההכחשה", שם, 22, כ"ג באייר תרס"ב, עמ' 249. "אב"י: אין שחר לדברים", **השקפה**, 16, שם.
- 121 שם, 11, י"ט אד"ב תרס"ב, 90.
- 122 שם, 30, י"ט באב תרס"ב, עמ' 224.
- 123 שם, 1, ט' בתשרי תרס"ג, עמ' 3.
- 124 "חדשות", שם, 2, י"ד בתשרי תרס"ג, עמ' 10; שם, 3, ל' בתשרי תרס"ג, עמ' 16-15. המציע היה ד"ר אוסקר מרמורק.
- 125 "חדשות", **השקפה**, 51, ט"ו באלול תרס"ג, עמ' 385. א' בן אבי, "תמונה מרחקית", **מברקים**, עמ' 53-60. על פי מברק מפרסי, 29.9.1902.